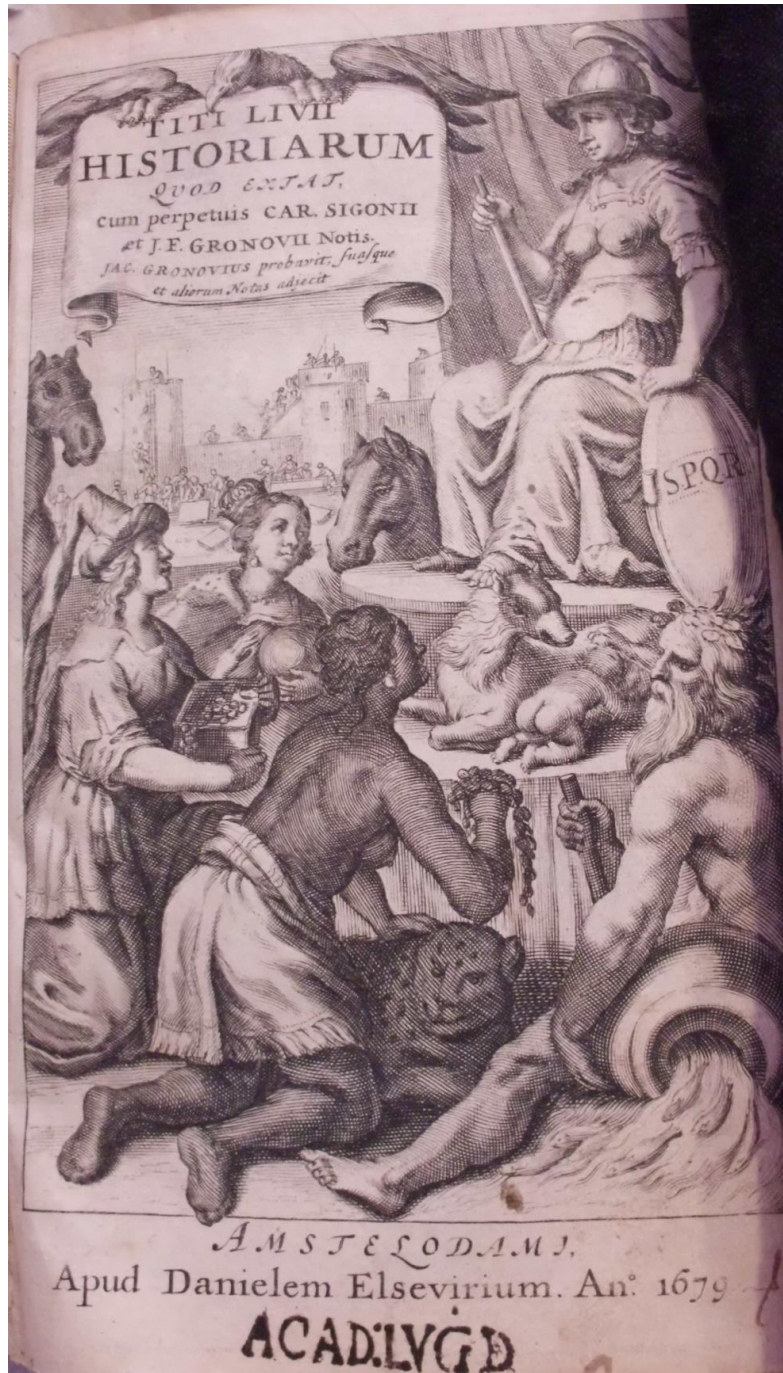

De pen van de lezer

*Marginalia van achttiende-eeuwse Liviuslezers:
Cortius, Ernesti en Gronovius*

C.G.M. (Tina) Janssen
3812790

Middeleeuwen en Renaissance Studies
Begeleider: Prof.dr. A.S.Q. Visser

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
1.1. Gebruikte edities	6
1.2. Livius' <i>Ab Urbe Condita Libri</i>	10
2. Tekstuele aantekeningen	11
2.1. Verbeteringen	11
2.2. Verduidelijkingen	18
2.3. Conclusie	21
3. Livius als naslagwerk	22
3.1. Verwijzingen	22
3.2. Conclusie	31
4. Livius in de praktijk	32
4.1. De praktijk van Harvey	32
4.2. Van Harvey naar Gronovius: twee eeuwen later	34
4.3. De 'praktijk' van Gronovius	35
5. Conclusie	37
Bibliografie	39
Appendix 1: Titelpagina editie 1679	41
Appendix 2: Cortius & Ernesti	42
Appendix 3: Gronovius	43
Appendix 4: Gedrukte annotaties	44

1. Inleiding

Deze scriptie zal zich richten op de leescultuur van de Renaissance, waarbij het werk van de eerste-eeuwse auteur Livius centraal zal staan. Er zal gepoogd worden inzicht te geven in de gebruikswijzen van zijn geschiedkundige werk in de achttiende eeuw. In deze periode verschenen nog regelmatig edities en commentaren op Livius' werk. Aan de hand van aantekeningen die lezers hierin hebben achtergelaten, kan een beeld geschapen worden van de redenen die men had om dit eeuwenoude werk te blijven lezen.

In de *Ab Urbe Condita Libri* geeft Titus Livius Patavinus (59 v.Chr. – 17 n.Chr.) een beschrijving van de geschiedenis van Rome vanaf de aankomst van Aeneas tot in zijn eigen tijd, 9 v.Chr. Bij het bekijken van Renaissance-edities van en –commentaren op dit werk rijst de vraag waarom men zich zo intensief met Livius bezighield. Wat trok men zoveel later nog aan in de bestudering van de Romeinse historie? Om deze vraag naar de relevantie van Livius in de vroegmoderne tijd te beantwoorden, is het van belang een beeld te geven van de informatie waarop men de focus legt, dus welke stof uit Livius veel aandacht krijgt en welke juist wordt overgeslagen. Aan de hand hiervan wordt zichtbaar welke informatie men zocht in het werk. De inhoud van de handschriftelijke annotaties en gedrukte commentaren geeft hierbij aan waarom specifiek deze informatie werd geselecteerd en wat de lezer hoopte te bereiken met bestudering ervan. Kortom, de redenen en het doel van de Liviuslezer worden inzichtelijk gemaakt.

Dit maakt het voor ons mogelijk een beeld te vormen van de manier waarop de vroegmoderne lezer omging met klassieke auteurs. De interactie tussen de achttiende-eeuwse lezer en zijn antieke bron, die door de persoonlijke annotaties van individuele lezers aanschouwelijk wordt gemaakt, biedt een interessant perspectief op de tegenwoordig veel onderzochte leesgeschiedenis.¹ Er wordt thans aangenomen dat de klassieken niet slechts werden gelezen, maar actief gebruikt door de lezer om er zijn voordeel mee te doen - niet alleen in zijn studies, maar ook direct in zijn dagelijkse leven, bijvoorbeeld in de politiek.² Zoals Jardine en Grafton dit beschrijven: '*Renaissance readers (and annotators) persistently envisage action as the outcome of reading – not simply reading as active, but reading as trigger for action.*'³ Zij denken bij deze uitspraak onder andere aan Gabeel Harvey (1550-1630), wiens Liviuseditie vol annotaties staat van een zeer praktische aard. Harvey las zijn Livius namelijk als leermeester voor enkele prominente personen uit zijn tijd, die met hem meelazen en op dit manier praktisch advies inwonen voor hun verdere carrière. Zo las Harvey de eerste drie boeken met Phillip Sidney, die kort na hun sessies aangesteld werd als ambassadeur.⁴ Deze actieve leeshouding vinden we terug in Harvey's aantekeningen, die over deze leessessies bijvoorbeeld het volgende schrijft op de laatste pagina van het derde boek (p. 93):

Hos tres Livii libros, Philippus Sidneius aulicus, et ego intime contuleramus, qua potuimus politica analysi ultro, citroq[ue] excussos: Paulo ante suam Legationem ad Imperatorem, Rodolphum II. (...) Summus noster respectus erat ad rerumpublicaru[m] species; et personaru[m] conditions, actionumq[ue] qualitates.

---

¹ Zie voor recent onderzoek de bibliografie; A. Blair (2010), R. Chartier (1994), A. Grafton (1997), H.J. Jackson (2001) en W.H. Sherman (2009).

² A. Grafton (1999), p. 210.

³ L. Jardine & A. Grafton (1990), p. 40.

⁴ Zijn ambassadeurschap ving aan in maart 1576 of 1577, wat de gezamenlijke lectuur van beide mannen kort hiervoor plaatst. Cf. V.F. Stern (1979), p. 150.

‘De hoveling Philip Sidney en ik hebben deze drie boeken van Livius onder elkaar besproken; zoveel we konden bekeken we ze van alle kanten met een politieke analyse, kort voor zijn gezantschap naar keizer Rudolph II. (...) Onze grootste belangstelling was voor de aspecten van de staat, de posities van personen en de kwaliteit van acties.’

Met Harvey (en andere voorbeelden) in gedachten doen Jardine en Grafton dus hun hierboven geciteerde uitspraak. Of dit echter voor alle lezers het geval was, moet blijken uit een vergelijking van annotaties van verschillende personen. Had elke lezer van Livius het doel de opgedane kennis in de werkelijkheid te gebruiken, zoals Jardine en Grafton lijken te beweren, of las men ook met andere bedoelingen? En is er een verschil op te merken tussen het leesgedrag van Harvey, in de zestiende eeuw, en latere lezers?

Peter Burke noemt vier redenen voor het gebruik van Livius' geschiedwerk: zijn retorische stijl, de morele lessen in het werk en de militaire en politieke lering die men eruit kan trekken. Deze redenen gelden volgens hem echter vooral tot de zeventiende eeuw.⁵ Inderdaad zien we een verschil tussen de lezers zoals Burke ze voor ogen heeft en de lezers in deze scriptie. Waar dit verschil in gebruik uit bestaat en waarom dit een andere invulling heeft gekregen in latere eeuwen, zal vooral in het vierde hoofdstuk aan de orde komen.

Om tot inzicht in de lezers van Livius te komen zullen de aantekeningen van drie lezers met elkaar vergeleken worden, Gottlieb Corte, Johann August Ernesti en Jacobus Gronovius. Zij annoteerden allen dezelfde editie van Livius' werk, waardoor hun respectievelijke marginalia goed met elkaar te vergelijken zijn. Zo moet duidelijk worden of zij allen met hetzelfde doel Livius bestudeerden.

De bestudering van de genoemde annotaties zal zich beperken tot het eerste boek van de *Ab Urbe Condita Libri*. De redenen hiervoor zijn zowel praktisch als inhoudelijk. Een eerste blik op deze (en vele andere) geannoteerde edities toont ons dat de dichtheid van de marginalia aan het begin van een werk groter is dan verderop. Wellicht wordt dit veroorzaakt door een afnemend enthousiasme bij het bestuderen van een lang werk zoals dat van Livius. Het bekijken van het eerste boek heeft dus het voordeel dat er meer aantekeningen te vinden zijn en dus meer informatie beschikbaar is om een conclusie uit te trekken. Daarnaast spreekt de inhoud van het eerste boek zeer tot de verbeelding. Zowel mythische onderwerpen, als zaken aangaande de staatsinrichting komen aan bod, wat een lezer vele aanknopingspunten geeft voor opmerkingen van verschillende aard.

In de volgende hoofdstukken zullen, na een inleiding op de te bestuderen edities en Livius' geschiedwerk zelf, de verschillende hypothetische gebruikswijzen van Livius aan de hand van de annotaties getoetst worden. In hoofdstuk 2 ligt de focus op tekstuele annotaties, waarin de lezers grammaticale of tekstuele kwesties aan de kaak stellen. We zullen zien dat deze een groot deel vormen van het totale aantal annotaties. Hieruit blijkt de grote filologische interesse in Livius' werk en de zoektocht van de achttiende-eeuwse lezers naar de correcte lezing van de tekst. Tekstkritiek blijkt bij deze latere lezers veel belangrijker dan in het voornoemde voorbeeld van Harvey en andere vroege Renaissancelezers, die de tekst vooral inhoudelijk en praktisch bekijken.

Hoofdstuk 3 beschrijft voorbeelden van marginalia die duiden op het gebruik van Livius als een naslagwerk, zoals daar zijn verwijzingen naar andere werken die dezelfde informatie beschrijven en vermeldingen van extra informatie. Hieruit blijkt dat de lezers Livius' tekst actief vergelijken met

---

⁵ Cf. P. Burke (1966). Op p. 10 zal zijn theorie uitvoeriger worden besproken.

andere bronnen. We zullen in dit hoofdstuk dan ook marginalia zien, waarin de lezer reflecteert op de tekst en de beschreven gebeurtenissen. Dit wijst eveneens op de filologische houding die men had bij het bestuderen van Livius; op basis van andere bronnen zullen we de informatie die Livius geeft geverifieerd en waar nodig weerlegd en aangevuld zien worden.

Het vierde hoofdstuk bespreekt het bestaan van lezersannotaties waarin Livius op een praktische manier wordt geïnterpreteerd. Hoewel deze niet voorkomen in de hierboven reeds besproken vorm, zullen we bij Gronovius toch marginalia tegenkomen die wijzen op een toepassing van Livius in zijn beroepspraktijk. Deze is echter academisch en daarom minder 'actief' dan de praktische toepassingen die Jardine en Grafton beargumenteren. Dit hoofdstuk zal daarom ingaan op dit verschil en trachten hier een verklaring voor te geven. Na deze beschrijvingen kan in het laatste hoofdstuk een conclusie worden getrokken over het gebruik van Livius' werk in de achttiende eeuw.

1.1. Gebruikte edities

De volgende editie van de Liviustekst is gebruikt:

Titi Livii Historiarum quod extat cum perpetuis Car. Sigonii et J.F. Gronovii Notis. Jac. Gronovius probavit, suasque et aliorum Notas adjecit, geprint in Amsterdam door Daniel Elsevier, 1679. De *tomus primus* van deze uit drie delen bestaande editie beslaat de eerste tien boeken, vergezeld van inleidingen, indices en de *epitomae* van de boeken XI t/m XXI. De tekst is voorzien van een lopend commentaar, bestaande uit de op de titelpagina genoemde noten van Carolus Sigonius (1524-1584) en Johannes Fredericus Gronovius (1611-1671), alsmede die van anderen zoals Henricus Glareanus (1488-1563) en Gerardus Vossius (1577-1649). De noten bevatten onder andere verwijzingen naar andere klassieke auteurs en tekstaanpassingen, evenals opmerkingen met betrekking tot de inhoud van de tekst. Het boek is gedrukt in octavo formaat. De titelpagina is opgenomen in Appendix 1.

Twee exemplaren van deze editie, beiden in het bezit van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Leiden, bevatten handschriftelijke aantekeningen van verschillende lezers, die hieronder zullen worden besproken.

1.1.1. Lezers: Cortius en Ernesti

Een van deze exemplaren bevat annotaties van Gottlieb Corte (Cortius) en Johann August Ernesti.⁶

Corte (of Kortte) werd geboren op 27 februari 1698 en studeerde Theologie en Humaniora in Leipzig en Frankfurt am Oder.⁷ In 1726 ontving hij het professoraat in Jurisprudentie aan de Universiteit Leipzig. Hij verzorgde tekstuittgaven van onder andere Sallustius (1724), aangevuld met fragmenten van andere Romeinse geschiedschrijvers, en Cicero (1720). Enkele van zijn edities werden pas na zijn dood, op 7 april 1731, afgemaakt en uitgegeven, zoals de brieven van Plinius (1734) en Lucanus' *Pharsalia* (1828).

De tweede gebruiker van dit exemplaar, Ernesti, werd op 4 augustus 1707 geboren.⁸ Aan de Universiteit Wittenberg begon hij zijn educatie in de Filosofie, Filologie, Mathematiek en Theologie, die hij in Leipzig afmaakte. Daar werd hij, na een carrière als rector op school, in 1742 professor in de Humaniora, waaraan in 1756 ook de leerstoel van de Welsprekendheid werd toegevoegd. In 1770 werd hij daarnaast opgenomen in de Theologische Faculteit. Onder zijn werk bevinden zich theologische traktaten, naast tekstedities van klassieke werken, zoals Callimachus (1761) en Polybius (1763). Daarnaast schreef hij vele voorwoorden bij uitgaven van anderen, onder andere bij de editie van de door Brun ontdekte fragmenten van Livius in 1774. Ernesti overleed op 11 september 1781.

Het schutblad van dit exemplaar bevat de volgende aantekeningen, alle drie op enige afstand van elkaar onder elkaar geschreven:⁹

*Contuli cu[m] Fragmento quoda[m] cod[icis] membranacei, elegante[r] scripti, quod seruat Guelferbyti. Continebat...*¹⁰

⁶ Catalogusnummer 759 F 8. Voor de eerste pagina, zie Appendix 2.

⁷ Biografische gegevens afkomstig van C. Bursian (1876), p. 505-506.

⁸ Biografische gegevens afkomstig uit F.A. Eckstein (1877), p. 235-241.

⁹ Een foto van deze pagina is te vinden in Appendix 2.

¹⁰ Daarna worden de betreffende capita genoemd.

'Ik vergeleek de tekst met enig fragment van de perkamenten codex, die op nette wijze geschreven was, iets wat Guelferbytus behulpzaam is. Het bevatte...'

Quem I. Pal. Gebhardus vocat, et Gebhardus et Gronovius pro veterrimo habuit; secundus nihili est; At primus Gebhardo sincerissimus & visus.

'Gebhardus noemt hem I.Pal., en Gebhardus en Gronovius hield[en] hem voor de oudste; de volgende is van geen enkele waarde; Maar de eerste schijnt Gebhardus zeer zuiver.'¹¹

In Libro I quaedam ex MS. Orosio Mediceo, qui quas particulas ex Livio seruavit et inspexit, adnotata sunt.

'In het eerste boek zijn enkele aantekeningen opgenomen uit het manuscript Orosius Mediceus, die deze stukjes uit Livius bewaarde en door zijn werk verdeelde.'¹²

Op deze pagina is ook een stuk papier geplakt, waarop de bezitter van de codex is aangeduid. Op dit papier is meer tekst aanwezig geweest, maar deze is (al dan niet opzettelijk) vervaagd en niet meer leesbaar. Nog wel duidelijk leesbaar zijn de naam en datering:

*M. Jo. Aug. Ernesti
Lips. CIDICCCXXXVI
e Bibl. Cortiana*

Uit deze opmerking wordt duidelijk dat het boek in 1736¹³ in handen van Johann August Ernesti moet zijn gekomen, terwijl het daarvoor in de Bibliotheek van Cortius was opgenomen. Aangezien Cortius in 1731 overleed, is dit een aannemelijk tijdsfad. Het handschrift van deze laatste opmerking is anders dan dat van de bovenstaande drie andere annotaties, wat doet vermoeden dat deze drie van de hand van de eerdere eigenaar van het boek, Cortius, zijn.

Door het boek heen zijn de twee verschillende handschriften ook te onderscheiden, hoewel niet in elk geval met complete zekerheid is vast te stellen welke van beide lezers een aantekening maakte. Vooral in het geval van korte, snelle (en daarom enigszins slordige) aantekeningen is de identificatie niet altijd eenvoudig. Toch is getracht de beide gebruikers van het boek te onderscheiden in de beschrijving van de marginalia, waarbij Cortius' handschrift geldt als kleiner en netter, geschreven met diepzwarte inkt, en Ernesti een lichtere inkt gebruikt en iets groter schrijft.

Alle aantekeningen zijn gemaakt met zwarte inkt, waarmee ook passages in de tekst zijn onderstreept. Deze onderstrepingen houden vaak verband met de marginalia, maar zijn ook

---

¹¹ Janus Gebhardus (Jan Gebhard, 1592-1632) was klassiek filoloog en was onder andere enige tijd Hoogleraar in de geschiedenis en Griekse taal aan de Universiteit Groningen. Een van de werken waar hij zich mee bezig hield was het annoteren van Livius, waar zijn werk *Variae Lectiones et animadversiones in Livium ex tribus codicibus bibliothecae Palatinae erutae* uit voortkomt. Hiernaar verwijst Cortius waarschijnlijk in deze opmerking. Cf. G.D.J. Schotel (1859), p. 16-17.

¹² Paulus Orosius (375 tot na 418) was een geschiedschrijver en geograaf. Als bron voor zijn *Historiae aduersum paganos* (416-417/8) gebruikte hij, naast onder andere Eusebius en Suetonius, Livius. Cf. U. Eigler (2013).

Cortius merkt hier op dat Orosius' werk enkele citaten bevat die gebruikt kunnen worden bij de reconstructie van Livius' tekst. Deze passages markeert hij als zodanig. In hoofdstuk 2.1.1. zullen we deze verbeteringen tegenkomen.

¹³ De datering stopt zeer dicht tegen de (wellicht afgescheurde) rand van het opgeplakte papier. Wellicht zouden er dus een of twee extra l's hebben moeten staan en kan de datering variëren van 1736 tot 1738.

regelmatig alleen te vinden, bijvoorbeeld met als doel een passage te benadrukken. Onderstrepingen in de tekst komen ook voor met groene inkt. Van welke van beide gebruikers deze zijn, of wellicht van een derde, is niet vast te stellen, aangezien de groene inkt niet is gebruikt voor annotaties. Op pagina 54 en 98-99 vinden we ook rode inkt. Deze is echter alleen gebruikt voor het corrigeren van de tekst.¹⁴ Welke gebruiker deze rode pen ter hand heeft genomen, is ook niet duidelijk.¹⁵ Als laatste zijn er nog annotaties en onderstrepingen die met potlood lijken te zijn gemaakt, bv. op p. 50, maar deze lijken niet noodzakelijkerwijze in een ander handschrift te zijn als de marginalia in inkt.

1.1.2. *Lezers: Gronovius*

De aantekeningen in het andere exemplaar zijn waarschijnlijk van de hand van Jacobus Gronovius.¹⁶ Hij was de zoon van bovengenoemde Johannes Fredericus Gronovius en werd geboren op 20 oktober 1645 te Deventer.¹⁷ In Leiden studeerde hij Klassieke Talen en Rechten, evenals in Cambridge, Oxford en Parijs. In 1679 werd hij benoemd tot *professor ordinarius graecae linguae et historiarum* in Leiden, waaraan in 1692 ook de leerstoel van de Welsprekendheid werd toegevoegd. Deze functies heeft hij vervuld tot zijn dood in oktober 1716. Zijn interesse lag vooral binnen het bestuderen van Griekse historische werken en het Nieuwe Testament (niet vanwege de theologische, maar de historische waarde van met name de epistels).¹⁸

De door hem geannoteerde editie was dus tevens door hemzelf samengesteld uit onder andere het commentaar van zijn eigen vader. Ook diens Tacituseditie gaf Jacobus uit (in 1671) op eenzelfde manier. Tekstuitgaven van zijn eigen hand zijn verschenen van onder meer Macrobius (1670), Polybius (1670), Cicero (1692), Suetonius (1698) en Herodotus (1715). Over het algemeen is men het erover eens dat dit echter geen grote tekstkritische prestaties waren.¹⁹ Zijn belangrijkste en bekendste werk is de 12 delen tellende *Thesaurus Antiquitatum Graecarum* (1697-1702).

Op de eerste pagina van dit exemplaar is de volgende tekst geschreven:

Epitomas omnium Livii librorum contuli anno 1702. mense Octobri, ad M[anuscriptum] librum in charta quadratis ac nitidis literis, turpissimis tamen vitiis ab librario refertum. Utendum hunc codicem mihi dederat Vir Amplissimus, Johan Van den Berg, Urbis Lugd. Bat. Cos. vir prudentia & comitate singularis de me omnibusq[ue], literar[um] cultoribus, tumde civitas suis bene pulcherrime mereri per omnem vitam solitus. Multa ex hoc codice in editis epitomis possunt restitui, multa confirmari, quae ex Gudiano praecipue codice protulit ó pávu I.Fr. Gronovius.

'Ik verzamelde de samenvattingen van alle boeken van Livius in het jaar 1702, in de maand oktober, in een handgeschreven boek op papier met geordende en duidelijke letters, maar het werd toch met

¹⁴ Op p. 54 is een *causae* verbeterd naar *causam* (1.25.12). Op p. 99 wordt een overbodige m in *primoribus* (l. *prioribus*) doorgehaald (1.49.7) en het caputnummer 49 is op p. 98 in rood toegevoegd. Interessant om op te merken is dat ook in het andere, hierna te bespreken exemplaar van de editie dit ontbrekende nummer is toegevoegd. Gronovius plaatst dit echter te vroeg in de tekst, bij het begin van 1.48.8.

¹⁵ Mijn vermoeden is dat we hier te maken hebben met een derde (of vierde, als de derde gebruiker groene inkt benutte) gebruiker van de codex, aangezien de weinige tekst die deze schreef van een ander handschrift getuigt dan Cortius en Ernesti lijken te hebben. Ook verraadt de hoek rechtsonderaan het schutblad enige rode tekst, die echter later grof is weggeveegd en doorgehaald. Dit zou kunnen duiden op een andere eigenaar, die zijn naam ook heeft willen vermelden.

¹⁶ Catalogusnummer 759 F 5. Voor de eerste pagina, zie Appendix 3.

¹⁷ Biografische gegevens afkomstig van J.W. Bierma (1911), p. 986-989.

¹⁸ Th. H. Lunsungh Scheurleer & G.H.M. Posthumus Meyjes (1975), p. 68-69.

¹⁹ Th. H. Lunsungh Scheurleer & G.H.M. Posthumus Meyjes (1975), p. 169.

zeer lelijke fouten door de drukker afgeleverd. De uitmuntende heer Johan v.d. Berg uit Leiden gaf mij deze codex om te gebruiken, een man die in verstand en vriendelijkheid uitsteekt boven mij en alle bewerkers van de letteren, toen de stad de gewoonte had zich haar hele leven verdienstelijk maken voor haar inwoners. Vele dingen uit deze codex kunnen worden hersteld, vele kunnen worden bevestigd, die de beroemde Johannes Fredericus Gronovius voortbracht uit de voorliggende codex Gudianus.’

Deze aantekening geeft de oorsprong van de codex weer; Jacobus Gronovius ontving deze van Johan van den Bergh, die burgemeester van Leiden was.²⁰ Hij gebruikte hem om fouten in deze editie te herstellen, wellicht met het doel een volgende editie samen te stellen. Deze is echter nooit uitgegeven, dus deze hypothese is moeilijk te verifiëren. In de achttiende eeuw deden echter meerdere geannoteerde boeken de ronde, die door de schrijvers of samenstellers zelf waren verbeterd, zoals hier ook het geval lijkt te zijn. Deze annotatoren wilden hiermee verbeterde drukfouten of latere inzichten, die niet meer opgenomen of gecorrigeerd konden worden voor de uitgave van het boek, beschikbaar maken voor vrienden en collega’s.²¹ Het is dus ook aannemelijk dat Gronovius met zijn aantekeningen niet een nieuwe editie wilde voorbereiden, maar een correcte editie wilde garanderen, in ieder geval voor eigen gebruik en wellicht ook voor anderen.

1.1.3. Marginalia

Bij het citeren van de marginalia zal altijd de spelling van de lezers zelf worden aangehouden. Begeleidende citaten uit Livius’ *Ab Urbe Condita Libri* zullen in de spelling van de editie van 1679 worden overgenomen, ook als deze niet overeenkomt met de huidige spelling of moderne kritische edities. Onderstrepingen of doorhalingen in de tekst, die door de lezers zijn aangebracht, worden dienovereenkomstig weergegeven, evenals eventuele tekens die tussen of boven de tekst zijn aangebracht, zoals obeliskken, pijlen of strepen. Op deze manier wordt een zo waarheidsgetrouw mogelijk beeld gegeven van de marginalia. Ligaturen en afkortingen zijn opgelost.

---

²⁰ Johannes van den Bergh (1664-1755) werd twintig keer gekozen tot burgemeester van Leiden. Van 1690 tot 1711 was hij daarnaast secretaris van de curatoren van de Universiteit Leiden geweest. Cf. A.J. van der Aa (1854), p. 396-397. Het is tijdens deze aanstelling geweest dat hij, in 1702, dit boek aan Gronovius deed toekomen, dus het is waarschijnlijk dat de beide heren elkaar beroepsmatig kenden.

²¹ H.J. Jackson (2001), 62-63.

1.2. Livius' *Ab Urbe Condita Libri*

In de *Ab Urbe Condita Libri* geeft Titus Livius Patavinus (59 v.Chr. – 17 n.Chr.) in de 142 boeken die het werk oorspronkelijk telde (waarvan slechts de boeken 1-10 en 21-45 enigszins compleet zijn overgeleverd) een beschrijving van de gehele tot dan toe bekende geschiedenis van Rome. Het eerste boek van dit werk bestrijkt de periode vanaf het eerste begin, Aeneas' aankomst in Italië en de stichting van de stad, waarnaar het werk vernoemd is, in 753 v.Chr., tot en met de aanstelling van de eerste consuls en de geboorte van de republiek in 509 v.Chr. Deze tijdsspanne, die Livius beschrijft in 60 *capita*, bevat veel politieke onrust in het jonge Rome. Het verhaal start met de ruzie tussen de broers Romulus en Remus, die de basis leggen voor de stad en eindigt met het verjagen van de laatste koning, Tarquinius Superbus. In de tussentijd vinden oorlogen met de buursteden plaats, roven de Romeinen hun eerste vrouwen van de Sabijnen en beschrijft Livius de regeerperioden van de koningen.

Livius' werk is in de Renaissance erg populair en er worden relatief veel edities en vertalingen van uitgegeven. Peter Burke geeft een overzicht van de gedrukte edities in de periode van 1450 tot 1700 (gebaseerd op Schweigers *Handbuch der classischen Bibliographie* uit 1830-1834): er worden in totaal 160 Liviusedities uitgegeven; 83 in het Latijn en 77 in de volkstalen (waarvan het Duits met 32 edities het grootste aandeel heeft).²²

Burke analyseert ook de redenen voor de populariteit van Livius, die de zesde in rij is van de klassieke historiografen.²³ Volgens hem zijn er vier redenen voor het lezen van Livius, waarvan de eerste en belangrijkste zijn stijl was. Niet alleen Livius' eigen stijl, maar vooral ook de eloquente oraties die hij historische figuren in de mond legt, werden zeer bewonderd. Er werden zelfs uittreksels uitgegeven waarin deze speeches los van hun context werden verzameld. Dergelijke bloemlezingen bestonden ook met morele voorbeelden. Zijn morele lessen waren namelijk de tweede reden van Livius' populariteit, gevolgd door zijn lessen op het gebied van staatsinrichting. Vooral in de eerste decade van zijn werk vonden velen argumenten voor en tegen de republiek en de alleenheerschappij, die beide in de politieke onrust van het Europa van de vroegmoderne tijd van pas konden komen. Ook vond men in de beschrijvingen van veldslagen praktische advies voor de oorlogsvoering. Burke merkt hierbij wel op dat deze redenen voor het lezen van Livius ook de afname van zijn populariteit verklaren; toen men in de zeventiende eeuw minder waarde hechtte aan retorica, werd ook Livius minder gelezen.²⁴

Of deze bewering waarheid is, zullen de drie te bespreken lezers illustreren. In hun marginalia zullen inderdaad niet veel aanwijzingen gevonden worden voor de door Burke aangegeven interessegebieden binnen Livius, maar zij zullen daarnaast ook aantonen dat Livius nog steeds grondig werd gelezen. De veranderde focus bij deze achttiende-eeuwse lezers zal in hoofdstuk vier nader verklaard worden.

---

²² P. Burke (1966), p. 138-139.

²³ P. Burke (1966), p. 146-148.

²⁴ P. Burke (1966), p. 151 (en de bijbehorende tabel 2, p. 137).

2. Tekstuele aantekeningen

Verreweg de meeste aantekeningen in de beide exemplaren van de editie van 1679 hebben betrekking op de Latijnse tekst. Het zijn geen inhoudelijke aantekeningen, maar verbeteringen of verduidelijkingen van de tekst zoals hij geprint is. Deze aantekeningen lijken op het eerste gezicht geen directe aanwijzingen op te leveren voor het gebruik van de tekst, maar niets is minder waar. De hoeveelheid dergelijke aantekeningen geeft namelijk een indicatie van de intensiteit waarmee men de tekst las. Ook is hieruit af te leiden dat men Livius vooral las met een filologische interesse; de focus ligt bij het vaststellen van de correcte tekst.

Cortius en Ernesti geven zelf aan hun correcties op basis van vergelijking met een andere tekst vast te stellen. Zij zijn dus bezig met vergelijkend filologisch onderzoek. Gronovius geeft daarentegen de bron van zijn verbeteringen niet weer, behalve de lelijke fouten van de drukker, waarvan hij de tekst wil zuiveren.²⁵ Deze tekstconstitutie is daarom zoals al aangegeven wellicht deel van voorbereidingen voor een voorgenomen nieuwe editie of herdruk van de editie voorhanden, of diende als dienst voor hemzelf en andere gebruikers van de tekst.

Er zijn verschillende soorten filologische aantekeningen terug te vinden in de marginalia. Een grote groep hiervan zijn grammaticale verbeteringen. Ook grammaticale dan wel lexicale uitleg van woorden of frasen komt voor. Beide soorten zullen hieronder afzonderlijk van elkaar besproken worden.

2.1. Verbeteringen

2.1.1. Cortius

In de editie van Cortius en Ernesti komen enkele tekstuele verbeteringen voor. De meeste daarvan zijn geschreven in de kleinere hand met donkere inkt, die van Cortius afkomstig lijkt te zijn. Deze opmerkingen zijn vaak niet uitgebreid, maar betreffen slechts een enkel woord of uitgang, die hij waarschijnlijk op basis van vergelijkingen met het manuscript van Orosius verbetert, zoals hij op de eerste pagina van de editie aangeeft.²⁶ Deze komen vooral geconcentreerd voor, waaruit blijkt dat Cortius telkens een bepaalde passage bij Orosius terugvindt en deze dan met de Liviuseditie vergelijkt. Pagina 15 (tot en met 17) bevat een dergelijk cluster. Bovenaan de pagina heeft Cortius vermeld:

* haec ex veterrimo cod[ice] Medicaeo Orosii

‘Deze verbetering komen uit de oudste codex Medicaeus van Orosius.’

Op de pagina zien we enkele eenvoudige verbeteringen. Zo streept hij in de zin *Sed nec dii, nec homines, aut ipsam aut stirpem a crudilitate regia vindicant* (1.4.3) slechts de *m* van *ipsam* en *stirpem* door, zonder verder commentaar. Ook heeft hij enkele (delen van) woorden onderstreept en voorzien van een verbetering in de marge. Zo zijn daar *custodiam* (1.4.3), met links de opmerking *dia*; *quamvis* (1.4.4), met in de rechtermarge *quad[am]* en *alluvie* (1.4.5), waarbij Cortius *bie* aantekende. Op de volgende pagina onderstreept Cortius ook enkele woorden en frasen: *Romularem vocatam*

²⁵ ‘[...] turpissimis tamen vitiis ab librario refertum.’ Voor de volledige tekst zie p. 8.

²⁶ ‘In Libro I quaedam ex MS. Orosio Mediceo, qui quas particulas ex Livio seruavit et inspexit, adnotata sunt.’ Zie p. 6.

ferunt (1.4.5), waarbij hij boven de tekst schrijft *Romula revocatum feruntur*; *ijs* (1.4.6) dat hij verandert in *his*, *ferunt* (1.4.7), wat volgens hem *fertur* zou moeten zijn, en *latos* (1.4.7), waarbij hij in de linkermarge *datos* noteert. Dat dit alles inderdaad deel is van de vergelijking met de codex van Orosius, blijkt uit een korte aantekening bij het commentaar op deze pagina. Hier noteert hij namelijk tweemaal een kort *ms* (manuscript). In deze noot wordt gediscussieerd over het gebruik van *Laurentia* of *Larentia*.²⁷ Cortius heeft in de tekst, 1.4.7, *Larentiae* en *Larentiam* onderstreept en mengt zich hiermee in de discussie. Door bij de noot in de marge *ms* te schrijven, geeft hij aan dat de vorm *Laurentia* volgens hem de correcte vorm moet zijn, aangezien hij deze terugvond in Orosius. Ook op p. 17 is een simpel *tant* in de marge te vinden, waar in de tekst *putent* staat (1.4.7). Waarschijnlijk is deze opmerking nog deel van de passage uit het manuscript.

Ook op p. 19 is een hoge concentratie van kleine verbeteringen te vinden. De pagina wordt door Cortius gemarkeerd met

* ex M[anuscripto] Medicaeo Orosii

We zien de volgende opmerkingen: *quoniam* met *qui* in de rechtermarge, daaronder *verecundia* verbeterd met *diam* en direct daarna *tutelae* met de linksgeplaatste opmerking *la* (alle in 1.6.4). In 1.7.1 is *vultures* nog verbeterd in *reis* en alle woorden beginnend met *aug-* hebben in deze passage een doorgestreepte *u* gekregen.²⁸ De verzameling verbeteringen loopt ook hier door naar de volgende pagina, waar Cortius zijn emendatie op *praecepto* (1.7.1), namelijk *per*, niet in de marge, maar direct boven het woord tussen de tekst heeft geschreven. Zoals in het hierboven beschreven geval, probeert Cortius ook hier een discussie in de voetnoten te beslechten met een verwijzing naar Orosius. Op p. 19 is *Palatinum* onderstreept (1.6.4). Aan het woord is een gedrukte annotatie toegevoegd, nummer 2 op de pagina, waarnaast Cortius in de marge opnieuw een *ms* toevoegt.²⁹ Cortius onderstreept vervolgens ook *Palatinum* op de volgende pagina (1.7.3), waarnaar in dezelfde noot door Sigonius wordt verwezen. Hiermee toont hij dat hij de noot overneemt en dus ook de wijziging in de tekst.

Dergelijke interactie met het commentaar in deze editie, maar ook met andere commentaren is op meerdere plaatsen waarneembaar. Zo zien we op p. 36 *intueri* onderstreept (1.16.6). De verbetering is onderbouwd in zijn opmerking:

tueri Merula ad Enn. 1. Ann. p. 225.³⁰

Hoewel het manuscript van Orosius dus niet de enige bron is waarop Cortius zich baseert, is dit wel de meest voorkomende. We kunnen er dus vanuit gaan dat hij met dit vergelijkingsmateriaal structureel aan het werk was en andere opmerkingen slechts opnam als hij ze bij toeval tegenkwam.

De emendatie van *latos* in *datos* in 1.4.7 is terug te vinden in de moderne teksteditie en betrof dus waarschijnlijk een daadwerkelijke fout in de editie (wellicht beïnvloed door het tweemaal voorkomen van *Larentiae/Larentiam* in dezelfde zin).³¹ *lis* in 1.4.6 is in de OCT inderdaad als *his* terug te vinden.

²⁷ P. 16, noot 1: zie Appendix 4, a

²⁸ Dit zijn *auguriis* (1.6.4), *inaugurandum* (1.6.4), *augurium* (1.7.1) en *augurio* (1.7.1).

²⁹ P. 19, noot 2: zie Appendix 4, b

³⁰ Paulus Merula, of Paul Merle (1558-1607), gaf in 1595 een editie van Ennius uit.

³¹ Als standaard is de kritische editie in de serie Oxford Classical Texts (OCT) gebruikt: R.S. Conway & C.F. Walters (1914).

Ook *Palatium* is in de OCT de uitkomst van de discussie geworden. In de overige gevallen zijn in de huidige editie de versies terug te vinden die ook hier in de gedrukte tekst zijn gebruikt. Het lijkt er dus op dat de huidige editors het Orosius manuscript niet meer voorhanden hebben, of niet vertrouwen.

2.1.2. *Ernesti*

De verbeteringen in de editie van Cortius en Ernesti zijn vrijwel allemaal van de hand van Cortius. Ernesti houdt zich dus minder bezig met het verbeteren van de tekst, wellicht omdat dit al door de vorige eigenaar van zijn editie was gedaan. Wel vergelijkt hij de tekst met andere tekstedities, vooral die van Drakenborch.³² Op verschillende plaatsen in de editie vinden we verwijzingen naar het commentaar van Drakenborch, wat erop moet wijzen dat Ernesti de twee edities actief vergeleek.

Op p. 77 schrijft hij bijvoorbeeld bij de passage *ventoque juvante accensa ligna, & pleraque in ratibus, impacta sublicis quum haerent, pontem succendunt* (1.37.1) meerdere opmerkingen. Allereerst schrijft hij direct onder de zin *Drak[enborchius]: pleraq[ue], in r[atibus] impacta*, waarmee hij dus een wijziging in de interpunctie van de zin suggereert en toeschrijft aan Drakenborch.³³ In de rechtermarge heeft hij ook geannoteerd *s[ive]: cum* waarmee hij een alternatief voor *in* aangeeft. Bij de noot die aan deze zin is toegevoegd schrijft Ernesti het volgende:³⁴

probat Drakenb[orchius] sed impedit Dionys[ius] qui ligna in ratibus devecta dicit. III. c. 142.

‘Dit bevestigt Drakenborch, maar Dionysius spreekt het tegen, die zegt dat het hout naar de schepen dreef; 3,142.’

Ook de aantekeningen op p. 86 staan vrijwel geheel in het teken van de editie van Drakenborch. Tussen de regels bij *aetatum* (1.43.5) heeft hij geschreven *ium Dr[akenborchius]* en de zin *in his accensi, cornicines, tubicinesque in tres centurias distributi* is op meerdere manieren geannoteerd. Allereerst is in de linkermarge het volgende opgenomen:

Perit: his accensi cornicines tubicinesq[ue] probat Drak[enborchius] [et] vid[e] Act[a] Erud[itorum] in recens Liv[ium] Drakenb[orchii].

‘*His accensi cornicines tubicinesque* is verdwenen, bevestigt Drakenborch en zie de *Acta Eruditorum* over de recente Liviuseditie van Drakenborch.’

Bij de twee noten die zijn opgenomen bij deze zin heeft Ernesti ook aantekeningen gemaakt.³⁵ Noot 1 van p. 86 krijgt in de linkermarge een verwijzing mee: *it[em] Pal. 2. [et] ed[itu]m Ascens[io] cf. II, 64.*³⁶ Bij de tweede noot is een simpel *placet Drakenb[orchio]*, ‘Dit bevalt Drakenborch’, geschreven.

De laatste inhoudelijke verwijzing naar Drakenborch is te vinden op p. 12, waar deze opnieuw bij het commentaar wordt genoemd:³⁷

³² Arnoldus Drakenborchius (1684-1748) was vanaf 1716 Hoogleraar in de welsprekendheid en geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar hij ook tot 1722 Rector Magnificus was. Zijn geannoteerde editie van Livius wordt gezien als zijn hoofdwerk en was de meest invloedrijke editie. Cf. A.J. van der Aa (1858), p. 318-320.

³³ In de editie van Drakenborch uit 1738 (Universiteitsbibliotheek Leiden, catalogusnummer 123 B 5) is de interpunctie gelijk aan die in de editie zelf, dus het is niet duidelijk wat Ernesti hier bedoelt. De overige verwijzingen lijken wel te kloppen met de teksteditie van Drakenborch.

³⁴ P. 77, noot 4: zie Appendix 4, c.

³⁵ P. 86, noot 1 & 2: zie Appendix 4, d & e.

³⁶ Jodocus Badius Ascensius gaf een Liviuseditie uit in 1510.

Duker et Drakenb[orchius] defendunt. it[em] Burm[annus], ad Ovid. Amor. II,II,49.

‘Duker en Drakenborch verdedigen dit. Zo ook Burmann, bij Ov.Am.2.2.49.’

Drakenborch wordt nog eenmaal verder genoemd in de marginalia. In 1.3.9 (p. 14) zijn twee onderstrepingen in de uitleg over de naamgeving van de Aventijn.³⁸ Ernesti schrijft hierbij het volgende in de marge:

vide mihi hic notam Drakenb[orchii] et ride,

‘Bekijk voor mij de noot van Drakenborch op deze tekst en lach.’³⁹

Ernesti geeft hiermee niet alleen aan dat er informatie in Drakenborchs commentaar te vinden is over dit herhaaldelijk gebruik van *collis*, maar geeft hierover ook een waardeoordeel. De noot van Drakenborch is pagina’s lang en zeer grondig, en men kan dus niet anders dan met een lach op het gezicht toegeven dat Gronovius’ emendatie niet correct is.

Zoals reeds aangegeven, komen verder niet veel tekstuele correcties voor in Ernesti’s marginalia. Hij was echter duidelijk wel geïnteresseerd in tekstuele kwesties, zoals blijkt uit zijn intensieve vergelijking van verschillende edities en commentaren. Verspreid over het eerste boek komen deze enkele keren voor en dan vooral in groepen bij elkaar. Wellicht nam Ernesti bij het ontdekken van een leesmoeilijkheid het andere commentaar te hand, om te onderzoeken wat de juiste interpretatie moest zijn. Aangezien Ernesti op het moment van het verkrijgen van dit boek nog docent was, zou dit filologische onderzoek tegen een educatieve achtergrond plaats kunnen hebben gehad.

---

³⁷ P. 12, noot 1: zie Appendix 4, f.

³⁸ *Is [Aventinus] sepultus in eo colle, qui nunc est pars Romanae urbis, cognomen colli fecit.* ‘Omdat Aventinus is begraven onder deze heuvel, die nu deel uitmaakt van de stad Rome, werd dit de naam van de heuvel.’

³⁹ Op dit punt in de tekst voegt Drakenborch een noot in van meer dan twee pagina’s: *Contra Clariss[imus] Anton[us] Perizonius, Jacobi pater, in ora codicis sui legendum censebat, Is sepultus in eo colle, qui nunc est pars Romanae urbis, cognomen illi fecit. Verum [et] haec [et] illa Gronovii conjectura non aliunde natae esse censi debent, quam quod viris doctis displicuerint tã colle [et] colli tam paucis verbis interjectis repetita. Sed non satis adtendisse videntur ad genium stili Liviani, qui a similibus repetitionibus non abstinuit. Id quum saepissime inferius monendum erit, hic pluscula loca, in quibus eadem emendandi ratio esse posset, [et] tamen codices, quos contuli, nihil a recepta lectione recedunt, ex Livio colligere libuit; ut postea, ubi usus veniet, ad eadem haec lectorem dimittere possim.*

‘Daartegenover meent de illustere Antonius Perizonius, de vader van Jacobus, dat met zicht op zijn codex gelezen moet worden *Is sepultus* etc. Echter moeten zowel deze als de conjectuur van Gronovius* worden beschouwd als zijn ontstaan uit niets anders dan dat het de geleerde heren niet beviel dat *colle* en *colli* werden herhaald met zo weinig tussenliggende woorden. Maar zij schijnen niet genoeg aandacht te hebben besteed aan het vernuft van Livius’ stijl, die zicht niet onthoudt van dergelijke herhalingen. Doordat het hieronder zeer vaak opgemerkt zal moeten worden, hier op menige plaats, waarop dezelfde overweging voor het emenderen zou kunnen voorkomen, en toch de codices, die ik heb vergeleken, niet afwijken van de gebruikelijk lezing, klopte het om te concluderen dat dit van Livius is. Zodat ik later, wanneer dit voorkomt, de lezer naar deze zelfde noten kan verwijzen.’

Hierna geeft hij een overzicht van 71 voorbeelden uit de tekst waarin Livius twee of zelfs meerdere malen hetzelfde woord gebruikt.

* J.Fr. Gronovius emendeert: *Is sepultus in eo, qui nunc est pars Romanae urbis, cognomen colli fecit* om dezelfde reden. Deze noot is ook opgenomen in de editie van 1679.

2.1.3. Gronovius

In de marginalia door Gronovius komen meer verbeteringen op de Latijnse tekst voor dan in het hierboven besproken exemplaar. Alleen al in het eerste boek heeft hij op 38 plaatsen een dergelijke opmerking geplaatst. Deze lopen uiteen van simpele markeringen van foutieve naamvallen tot uitgebreide overwegingen van de juiste tekst. Waar Cortius en Ernesti de te verbeteren woorden onderstreepten, markeert Gronovius deze met een obelisk voor het woord. Zo zijn er vele marginalia in de vorm van *lege tum*,⁴⁰ en *videtur excidisse regia*,⁴¹ of simpelweg *militiae* zoals op p. 86, waar in de tekst *militia* staat (1.43.8) en *munita erat*, waar de tekst *munierat* geeft (1.38.6). Zelfs foutjes in het commentaar merkt Gronovius op: op p. 95 bij het commentaar staat *na*, waar in noot 2 (door J.F. Gronovius) staat ‘*Ne dicam, quam bene res componitur spei, id quod frequenter faciunt, tam bene componi habere ac sperare.*’ De verbetering heeft dus geen betrekking op de tekst van Livius, maar op de grammatica van het commentaar. Dit is een duidelijk voorbeeld van de grondigheid waarmee Gronovius het boek doorneemt. Hij vindt en verbetert zelfs fouten in het commentaar. Dit sterkt dus de hypothese dat Gronovius tot doel had een correct exemplaar af te leveren, ofwel voor eigen gebruik, ofwel als start voor een nieuwe editie.

In sommige gevallen vinden we niet alleen de verbetering zelf, maar ook de overweging die ertoe geleid heeft. Zoals op p. 18, waar Gronovius bij *aperiri* in 1.5.5 het volgende in de linkermarge schrijft:⁴²

aperire. sequitur enim rem aperit

‘*aperire.* Dat volgt immers uit *rem aperit*’

Gronovius baseert zijn keuze voor de actieve vorm op een vorm uit de volgende paragraaf.⁴³ Dat hij op deze manier vaker tekstuele problemen oplost blijkt uit de volgende opmerking, die hij plaatste in de marge van p. 46, bij 1.21.4:⁴⁴

dextra poscitur ob sequentia.

‘*dextra* is vereist vanwege het volgende.’

Inderdaad staat in de volgende zin dat het gaat om de *dextris*, dus dit zou een terechte aanvulling zijn. Voor een juist begrip van het Latijn lijkt deze aanvulling echter niet noodzakelijk.

Dit zijn enkel gevallen waarin Gronovius de tekst direct verbetert. Het komt echter ook voor dat hij zelf twijfelt over de juiste keuze voor een tekstueel probleem. Zo schrijft hij in de rechtermarge van p. 99 *an qui [et] socerum*, waar in de tekst *quia socerum* staat gedrukt (1.49.1). In eerste instantie schreef hij slechts *qui [et] socerum*, maar later slaat de twijfel toch toe en voegt hij de *an* toe (met

---

⁴⁰ p. 52 bij 1.24.8: **tu illo die...* In de OCT is zowel *tum* als *tu* opgenomen. Het woord was dus niet verkeerd overgenomen, maar geheel weggefallen.

⁴¹ p. 81 bij 1.39.6: *& puerum ut in domo ^ à parvo eductum...*

⁴² De gehele passage luidt als volgt: ... *aut per necessitatem aperiri noluerat. (...) ita metu subactus, Romulo rem aperit.*

⁴³ Het *apparatus criticus* in de OCT geeft aan dat deze vorm in enkele manuscripten ook daadwerkelijk voorkomt. Gronovius heeft deze echter waarschijnlijk niet zelf bij de hand gehad, aangezien hij zijn correctie baseert op tekstinterne argumenten.

⁴⁴ De passage is als volgt: *manuque ^ ad digitos usque involuta rem divinam facere: significantes fidem tutandam, sedemque ejus etiam in dextris sacratam esse.*

een pijltje [^] aangegeven). Hij verbetert niet definitief, maar geeft een tweede optie voor de lezing van de tekst. Zo ook op p. 109, waar hij vraagt *exciditne tantae?*⁴⁵ en *legendumne adaequari?* waar de tekst *adaequare* geeft (1.56.2). In het volgende geval, waar volgens Gronovius zeker verbeterd moet worden, geeft hij twee opties voor de manier waarop de tekst veranderd zou moeten worden:

haud dubie vel inque iis, vel interfectus,

‘zonder twijfel of *inque iis*, of *interfectus*.’

Hij overweegt niet alleen zijn eigen mening, maar schrijft op p. 106 ook, bij *suscitatum* (1.54.5): *aliae editiones scilatam*. Hoewel hij de edities waarop hij deze bewering baseert niet noemt, toont deze opmerking met dat Gronovius de hier gedrukte tekst actief vergelijkt met die van andere edities en op zoek is naar de juiste lezing. Hij maakt echter in dit geval geen keuze en noemt alleen de opties.

Hetzelfde doet Gronovius in zijn opmerking in de marge van p. 67, bij *filo lanae velamen est* (1.32.6):

legendum haud dubie filum; nisi intelligas filo pro ex filo.

‘Er moet zonder twijfel *filum* gelezen worden, behalve als je *filo* voor *ex filo* zou opvatten.’

Hoewel zijn eerste opmerking zeer stellig lijkt, voegt Gronovius hier dus toch weer een extra optie aan toe. Hij sluit hiermee aan bij de noot waarin dezelfde discussie wordt weergegeven.⁴⁶ Zowel het gedrukte commentaar als Gronovius’ annotatie geven ons hier dus geen uitsluitsel over de juiste keuze.

Twijfel blijkt ook uit de volgende aantekening, die Gronovius maakte in de rechtermarge op p. 91 in de rechtermarge, bij 1.44.4:⁴⁷

quid si citra scripsit L[ivius]? [Et] haud dubie it scripsit. vide quae sequuntur. sanus tamen est locus. tō circa intelligendum [et] de interiori [et] exteriori muri spatio; nam extrorsu[m] [et] intorsum spatium aliquod relictum fuisse vacuum, patet si verba omnia hujus totius periodi rite perpendantur

‘Wat als Livius *citra* schreef? En zonder twijfel schreef hij dat. Kijk naar wat volgt, de plaats is toch duidelijk. *Circa* moet worden begrepen als de plaats zowel binnen als buiten de muur: want de ruimte binnen en buiten moet enigszins leeg gelaten worden, het is duidelijk als alle woorden van deze hele zin juist worden geïnterpreteerd.’

Gronovius neemt de tijd en ruimte om zijn gedachten onder woorden te brengen en noemt verschillende argumenten. Hieruit wordt duidelijk dat hij niet alleen de tekst op leesbaarheid en grammatica controleert, maar bezig is de oorspronkelijke tekst te reconstrueren: ‘*quid si citra scripsit L[ivius]?*’ Gronovius weegt dus niet alleen zijn eigen mening af, maar probeert Livius’ bedoelingen in zijn argumenten te betrekken.

---

⁴⁵ Bij 1.55.9: *quidem* ^ *magnificentiae operum*. In de OCT is enkel *quidem operum* opgenomen, in het *apparatus criticus* is zelfs aangegeven dat ook *magnificentiae* een glosse is.

⁴⁶ P. 67, noot 2: zie Appendix 4, g.

⁴⁷ 1.44.4 is een verhandeling over het woord *pomerium* en de betekenis daarvan. Livius beschrijft hoe dit woord door sommigen wordt geïnterpreteerd als de lege ruimte achter de stadsmuur en geeft uiteindelijk zijn eigen conclusie: *est autem magis circa murum locus*: ‘het is echter eerder de ruimte aan beide kanten van de muur.’ Gronovius is het met deze bewering eens.

Het voortdurende proces van verbeteringen en overwegingen zien we ook terug als Gronovius zijn eigen emendaties verbetert, zoals hier, op p. 73, waar hij bij *dimissa* in 1.34.8 het volgende schrijft:

demissa idem corrigit lib. 3. c. 8. l. Fr. Gro. [et] cap. 35. vide l. 4. c. 17

'*demissa*. Hetzelfde corrigeert J.F. Gronovius bij 3.8 en 3.35. Zie ook 4.17.'⁴⁸

In de commentaren is een rijke discussie over het gebruik van *de-* en *di-* waarbij Gronovius met zijn opmerking aansluit. Hij bedenkt zich echter later en zet een kruis door de hierboven geciteerde annotatie. Eronder schrijft hij *sed in erratis jam*, 'maar hier is het fout.' De kleur van de inkt en de verschillen in het handschrift lijken erop te wijzen dat het kruis en de tweede opmerking niet op hetzelfde moment toegevoegd zijn als de oorspronkelijke opmerking. Gronovius' actieve onderzoekshouding leidde hem dus meerdere keren door de tekst, waarbij hij eerdere emendaties moest heroverwegen.

Hetzelfde gebeurt op p. 115, waar Gronovius de *morte* uit 1.59.8 verbetert naar *mors*, wat op zijn beurt weer is doorgestreept. De inkt van de strepen ziet er in dit geval wel hetzelfde uit als die van de opmerking zelf, dus wellicht heeft Gronovius zijn fout hier direct opgemerkt en de correctie meteen uitgevoerd.

In 1.42.3, geeft Gronovius bij *fusoque* niet zozeer een verbetering van de tekst, maar een stijladvies:

elegantius si absit tò que

'Eleganter als de *que* afwezig zou zijn.'

Gronovius bekritiseert dus de stijl van Livius, die door velen werd gezien als een toonbeeld van eloquentie. Dit geeft aan dat hij de tekst niet alleen op grammaticaal niveau naliep, maar dus ook op het gebied van stijl het nodige opmerkte, zoals we ook hieronder nog gaan zien. Als professor in de welsprekendheid valt dit uiteraard ook binnen zijn expertisegebied.

Aangezien Gronovius de overwegingen bij zijn emendaties aangeeft en zijn twijfel uit bij sommige tekstpassages, zijn wij getuige van het proces dat hem leidt naar de juiste lezing. Zoals we ook bij Ernesti merkten in zijn verwijzingen naar Drakenborch, is het vaststellen van de correcte Livius tekst een complexe zoektocht waarbij de filologen verschillende hulpmiddelen inzetten. De oorspronkelijke en foutloze tekst constitueren is niet meer een hulpmiddel bij de interpretatie van de tekst, maar is een doel op zich geworden, de uitkomst van het onderzoek.

---

⁴⁸ P. 231, noot 1: zie Appendix 4, h.
P. 269, noot 3: zie Appendix 4, i.
P. 360, noot 1: zie Appendix 4, j.

2.2. Verduidelijkingen

Als de tekst niet foutief is, en dus geen correctie behoeft, maar toch toelichting nodig heeft om juist geïnterpreteerd te worden, voegen de lezers vaak een verduidelijkende opmerking toe in de marge. Deze kan verschillende vormen aannemen; van uitleg van één enkel woord tot grammaticale toelichting en zelfs aanvullende informatie die in de tekst van Livius niet terug te vinden is. Deze laatste categorie van inhoudelijke aanvullingen zal in het volgende hoofdstuk besproken worden. Hier zullen wij ons concentreren op uitleg op tekstueel niveau, dus lexicaal en grammaticaal. Deze categorie binnen de marginalia vormt geen groot deel van het corpus, maar geeft toch inzicht in de onderzoekshouding van de lezers; zoals bij de verbeteringen wordt ook hier duidelijk dat zij op zoek zijn naar de juiste interpretatie van de tekst.

2.2.1. Cortius

Deze categorie marginalia is niet in groten getale aanwezig bij Cortius. Als een woord onduidelijk is, maakt hij gebruik van een korte maar efficiënte opmerking met een *hoc est*, zoals op p. 44: *h[oc] e[st] praetexta*. Hier in 1.20.2 beschrijft Livius hoe Numa Pompilius de *flamen* voor Jupiter instelt *insignique eum veste & curuli regia sella adornavit*.⁴⁹ Cortius merkt hierbij dus op dat de kleding die de *flamen Dialis* droeg de *toga praetexta* was, de toga met de purperen rand.

Uitgebreider dan de verbeteringen zijn de verduidelijkingen van losse woorden of hele frasen die in de marges van de tekst zijn opgenomen. Zo neemt Cortius op p. 107, bij 1.55.1 de volgende opmerking op:

hi duo infinitivi pendent à suff[igendo]: monumentum

‘Deze twee infinitivi hangen af van het toe te voegen woord: *monumentum*’

In de tekst zijn drie woorden onderstreept: *monumentum*, *vovisse* en *perfecisse*.⁵⁰ Een dergelijke opmerking is duidelijk geplaatst om het lezen van de tekst te vergemakkelijken. Dit kan voor de lezer zelf bedoeld zijn, of voor een latere lezer, als onderricht.

---

⁴⁹ ‘En hem uitrustte met onderscheidende kleding en de koninklijke ambtsetel.’

⁵⁰ 1.55.1: *quorum erat primum, ut Jovis templum in monte Tarpeio, monumentum regni sui nominisque relinqueret: Tarquinius reges ambos, patrem vovisse, filium perfecisse*. [onderstrepingen van Cortius]

2.2.2. Ernesti

Ook Ernesti schrijft een enkele keer uitleg bij de tekst als deze niet overzichtelijk is. Zo schrijft hij in de marge van 1.53.3 (p. 104), waar het gaat om *divendita praeda*, verkochte buit, enkel het woord *sectio*, 'veiling'.

Het blijft echter niet bij losse woorden. Op p. 97 onder de tekst (en, als daar niet genoeg ruimte is, nog verder langs de rechtermarge van het commentaar) legt Ernesti het volgende uit:⁵¹

forte sensus hic: cum dextra manus vellet flectare, flexura esset: aut: cum dextra eam flecteret currum. h[oc] e[st] flecti postulare pro: cum ad dextram carpentum flectandum esset.

'Misschien is de betekenis in dit geval: toen haar rechterhand wilde dat ze afsloegen, zouden ze zijn afgeslagen. Of: toen haar rechterhand de wagen deed afbuigen, dat wil zeggen zij beval de bocht te nemen, in plaats van: toen de wagen naar rechts moest afslaan.'

Ernesti maakt dus een uitgebreide analyse van de verschillende mogelijke verklaringen van de tekst. Dit is echter een van de zeldzame plaatsen waarop Ernesti een dergelijke opmerking plaatst. Hieruit is op te maken dat zijn interesse wellicht minder in het tekstbegrip dan in de inhoud van de tekst ligt. In latere hoofdstukken zullen we namelijk zien dat marginalia met betrekking tot de historische feiten meer voorkomen.

---

⁵¹ Bij 1.48.6: *flectente carpentum dextra*.

2.2.3. Gronovius

Ook Gronovius geeft uitleg bij passages die verkeerd te interpreteren zouden kunnen zijn. De frequentie waarop hij deze aantekeningen maakt is echter vele malen hoger dan bij de twee hierboven genoemde lezers. Hij maakt, zoals hierboven tevens bij Cortius beschreven, gebruik van de frase *hoc est* voor korte toelichtingen van multi-interpretabele woorden, zoals op p. 89, waar hij bij *incensis* (1.44.1) schrijft *h[oc] e[st] non censis*. Wellicht wilde hij hiermee eventuele verwarring wegnemen, die kan ontstaan als men denkt aan een participium van het werkwoord *incendo* bij het zien van *incensus*. Een zelfde doel moet hij hebben gehad met het noteren van *parvum os* in de marge bij *osculum* in 1.56.11 op p. 110.⁵²

Niet alleen op woordelijk niveau voegt Gronovius dergelijke uitleg toe, dit doet hij ook voor grammaticale moeilijkheden. Zo kan het woord *prope* zowel een adverbium als een prepositie zijn. In 1.58.3 geeft Gronovius aan hoe hij dit op zou lossen met een komma op de juiste plaats. De tekst is als volgt: *Quum pavida è somno mulier, nullam opem / prope mortem imminentem videret.*⁵³ Naast de / schrijft hij in de rechtermarge:

, ita distinguo ut prope sit adverbium

‘; Ik interpungeer op deze manier, zodat *prope* een adverbium moet zijn.’

Ook stijlfiguren signaleert Gronovius. Hij benoemt ze veelal met hun Griekse namen. Bij 1.56.8 schrijft hij het volgende:

ob αντίθεσιν τοῦ latens & aperiri haud dubie fuit non movenda lectio aperiretur tempore suo

‘Vanwege de antithese tussen *latens* en *aperiri* moet de lezing *aperiretur tempore suo* zonder twijfel niet verwijderd worden.’

In het commentaar op deze passage wordt de discussie aangehaald over de lezing *opperiretur* dan wel *aperiretur*.⁵⁴ Gronovius geeft dus aan dat hij de lezing *aperiretur* prefereert vanwege de stijlfiguur die dan ontstaat.

Een andere plaats waar hij een stijlfiguur signaleert is in 1.41.2, namelijk een anakoloet. Een simpel ‘ἀνακόλουθον’ in de marge moet dit aangeven.

Gronovius weet zich echter niet altijd raad met de tekst. Op p. 73 is uit zijn aantekening op te maken dat hij de Latijnse tekst niet direct kan interpreteren. Bij *eius Dei nunciam venisse* (1.34.9) schrijft hij *cujus? an Iani?* ‘Van welke god? Misschien van Janus?’ Hoewel hij dus een oplossing voorstelt, blijkt uit de manier waarop de annotatie is gesteld dat het hem zelf ook niet compleet duidelijk is.

We zien Gronovius hier dus zijn verduidelijkingen op dezelfde manier inzetten als zijn emendaties. Zelfs het constateren en uitleggen van een stijlfiguur, zoals in het geval van de antithese bij 1.56.8 heeft uiteindelijk tot doel de juiste vorm van de tekst vast te stellen.

⁵² Gronovius moet hier het woord *osculum* verkeerd hebben geïnterpreteerd als een diminutief van *os*, vandaar dat hij ook uitlegt dat het een *parvum os*, een kleine mond is. *Osculum* moet hier echter in de metonymische betekenis van kus worden gelezen, zoals uit de context blijkt: *ipsi inter se uter prior, cum Romam redisset, matri osculum daret, sorti permittunt*; ‘zij lieten het over aan het lot wie van hen als eerste, wanneer hij in Rome was teruggekomen, zijn moeder een kus mocht geven.’

⁵³ ‘Toen scheen er voor de vrouw, die angstig wakker werd, geen hulp in de buurt, behalve de dreigende dood.’

⁵⁴ P. 110, noot 3: zie Appendix 4, k.

2.3. Conclusie

Voordat we doorgaan met de andersoortige marginalia kunnen we concluderen dat de drie lezers Livius met een grote filologische belangstelling lasen. Hoewel in Gronovius' editie meer aantekeningen voorkomen dan in het andere exemplaar, lijkt de inhoud van de annotaties van de beide andere lezers ook te wijzen op een zeer grondige lezing met het vaststellen van de correcte tekst als doel. Dit is door Burke niet gesuggereerd als één van de belangrijkste redenen om Livius te onderzoeken, maar stemt zeker overeen met de achtergronden van de hier bekeken lezers, die allen beroepsmatig met klassieke filologie bezig zijn.

Zowel Cortius als Ernesti lijken een duidelijk voorbeeld te hebben bij het vergelijken en verbeteren van de tekst. Gronovius geeft daarentegen aan fouten van de zetter of drukker te willen verbeteren. In dit hoofdstuk heb ik daarom de hypothese geopperd dat hij het plan had de editie te verbeteren en een nieuwe druk uit te geven. Omdat deze echter nooit uitgegeven is, is deze bewering moeilijk te onderbouwen, maar bij beschouwing van de marginalia lijkt hij zeker aannemelijk.

Het leesdoel van de drie academici lijkt na beschouwing van deze marginalia met één woord samen te vatten: tekstconstitutie. In het volgende hoofdstuk zullen meer inhoudelijke marginalia onderzocht worden en zal blijken of deze de voorlopige conclusie staven of juist tegenspreken.

3. Livius als naslagwerk

Livius is een bron van een enorme hoeveelheid historische informatie, die zijn lezers graag terug willen vinden. Niet alleen de plaats van de informatie tekenen zij aan, maar ook aanvullende informatie voegen zij op de plaats zelf toe. Zo wordt Livius een uitgebreid naslagwerk waarin alle kennis over de geschiedenis van Rome gecombineerd wordt.

Deze vorm van annoteren is een deel van het informatiemanagement zoals dat nodig was sinds de uitvinding van de boekdrukkunst. Meer informatie werd beschikbaar en men kon niet alles meer uit het hoofd weten, zodat informatie moest worden opgeschreven om beschikbaar te blijven.⁵⁵ Dus las en vergeleek men meerdere boeken tegelijk, zoals we hieronder zullen gaan zien.

Aanvullende informatie vindt men in andere werken, zowel klassieke als contemporaine en zowel Griekse als Latijnse. Om aan te geven hoe breed georiënteerd de Livius-lezers zijn en hoe goed hun kennis is van de Romeinse historie en relevante werken, zullen hieronder voorbeelden van de door hen aangehaalde werken genoemd worden. De verwijzingen komen onder andere voor in de vorm van een citaat, een verwijzing naar (het nummer van) een passage of een parafrase van de inhoud van een stuk tekst.

3.1. Verwijzingen

3.1.1. Cortius

Cortius marginalia beperken zich in het algemeen tot zeer korte opmerkingen. Dit is al gebleken bij de in het vorige hoofdstuk besproken tekstuele verbeteringen, maar ook verwijzingen naar andere auteurs komen voor in zeer summiere vorm. Dergelijke aantekeningen hebben doorgaans de vorm die we bijvoorbeeld zien in deze aantekening op p. 12 bij 1.3.4:

*v. Val. Max. 9,7.n.4. Plaut. Capt. 4, 2
Just. 7.5,3*

Dit is uiteraard zeer efficiënt en het maakt de uitgebreide informatie beschikbaar voor het opzoeken op een later moment.

In enkele gevallen gebruikt Cortius echter informatie uit een ander werk om Livius' tekst te verduidelijken en neemt deze ook bij de tekst zelf op. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij 1.7.8, waar hij bij Livius' opmerking '*ante Sibyllae in Italiam adventum*' het volgende opmerkt:

Erythraeae ut putat Augustinus

'Uit Eritrea, zoals Augustinus meent.'⁵⁶

De verwijzing dient dus om extra informatie beschikbaar te maken, die Livius zelf niet vermeldt. Zo wordt Livius' tekst een naslagwerk waarmee allerlei historische feiten niet alleen in de tekst zelf, maar ook in andere teksten, terug te vinden zijn.

In Cortius' marginalia zijn, meer dan in de aantekeningen van beide andere lezers, verwijzingen naar contemporaine auteurs te vinden. Hij geeft op deze manier aan wie een bepaald onderwerp al heeft

---

⁵⁵ A.M. Blair (2010), p. 57.

⁵⁶ Hiermee verwijst Cortius naar *De Civitate Dei* 18.23.

uitgelegd in commentaren en waar dit te vinden is. Dit zien we bijvoorbeeld duidelijk in zijn aantekening op p. 23, bij noot 1:

Velcurio exponit de aedificiis publicis et privatis. male. v. Doujatium

‘Velcurio beschrijft de publieke en privégebouwen.⁵⁷ Op een slechte manier, zie Doujat.’⁵⁸

Cortius merkt dus aan waar aanvullende informatie bij de tekst te vinden is, maar geeft hierover ook direct een waardeoordeel. Aangezien hij geen specifieke passages of paginanummers noemt, lijkt het erop dat hij de boeken niet raadpleegde tijdens zijn Liviuslezing, maar zich slechts de onderwerpen van de werken herinnerde en deze dus kort aantekende.

Een specifieke verwijzing zien we wel in de volgende aantekening. Deze sluit goed aan bij Cortius’ achtergrond in de jurisprudentie. Wellicht gebruikte Cortius de wisselwerking tussen Noodt en Livius dus binnen zijn eigen onderzoek:

per [causam] mandatae jurisdictionis. Noodt. de Jurisd[ictione] p. 74. 103

‘Vanwege rechtsgeldige bevelen. Zie Noodt, *De Jurisdictione*, p. 73, 103.’⁵⁹

De thematiek van de rechtspraak zien we terugkomen in meerdere van Cortius’ verwijzingen. Zo verwijst hij ook enkele malen naar Cicero’s redevoeringen, zoals op p. 56 waar bij 1.26.6 *Cic[ero] pro Milone [et] Rab[irio]* en even later bij 1.26.7 nogmaals *Cic[ero] pro Rabir[io]* aangetekend staat. In deze passage beschrijft Livius de rechtzaak tegen Horatius, vanwege zijn moord op zijn zuster. Hoewel hij geen specifieke passages uit Cicero noemt, vindt hij parallellen tussen de redevoering die Livius opneemt en die van Cicero.

Cortius geeft naast het noemen van de werken geen aanvullende informatie, zoals we dat vooral bij Gronovius hieronder wel zullen zien. Toch wordt uit deze selectie duidelijk dat hij het voor zichzelf mogelijk maakte de historische informatie uit Livius te koppelen aan juridische achtergronden of (in het geval van Cicero) de juridische praktijk.

---

⁵⁷ Johannes Velcurio (Hans Bernhardt, 1490-1534, gaf *Explicationes In T. Liuii Patavini historiarum ab urbe condita libros* uit in 1545.

⁵⁸ Johannes Dujatius (Jean Doujat, 1609-1688) was een Frans jurist en filoloog. In 1679 verscheen een Liviuseditie van zijn hand.

⁵⁹ Gerard Noodt (1647-1725) was een Nederlandse jurist, naar wiens werk *De Jurisdictione et Imperio* uit 1690 Cortius hier verwijst. Cf. G.C.J.J. van den Bergh (1988), p. 167.

3.1.2. Ernesti

De marginalia van Ernesti zijn iets uitgebreider dan die van Curtius, hoewel ook hier vaak enkel de noodzakelijke informatie om een passage terug te vinden in een ander werk is opgenomen. Een voorbeeld hiervan is te vinden op p. 103, waar de marge de volgende opmerking bevat bij 1.52.5:

Feriae Latinae institutae Dionys[ius] IV. 185

‘Over het instellen van de *Feriae Latinae*, zie Dionysius 4.185.⁶⁰

Livius geeft geen uitleg over het ontstaan van dit religieuze festival, dus geeft Ernesti aan dat deze informatie terug te vinden is in de *Antiquitates Romanae* van Dionysius van Halicarnassus. Zoals hieronder nog zal blijken is dit de belangrijkste bron voor aanvullende informatie bij Livius. Zowel Ernesti als Gronovius maken veel gebruik van dit 20 boeken tellende werk (waarvan alleen de eerste 11 grotendeels zijn overgeleverd). Dionysius van Halicarnassus beschrijft de Romeinse geschiedenis vanaf de mythische stichting van de stad tot de eerste Punische oorlog (264-241 v.Chr.). Hiermee overlapt dit werk voor een groot deel dus met Livius’ *Ab Urbe Condita*, vandaar ook dat vele verwijzingen voorkomen.

Ernesti gebruikt Dionysius dus regelmatig om informatie aan te vullen die Livius niet noemt. Zo schrijft hij bij 1.5.2, waar staat *ibi Evandrum, qui ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus ea tenuerat loca*:

a[nnos] LX ante Trojanu[m] bellu[m] v[ide] Dionys. L. I. p. 24.

‘60 jaar voor de Trojaanse oorlog. Zie Dionysius boek 1, pagina 24.’

Ernesti geeft het exacte aantal jaren en de precieze locatie van de informatie, dus dit zou erop wijzen dat hij de *Antiquitates Romanae* bij de hand had tijdens zijn lezing van Livius. Zijn verwijzingen hebben meestal dezelfde vorm: een korte indicatie van de informatie die Dionysius van Halicarnassus geeft en die bij Livius mist of afwijkt, zoals we ook in de volgende annotatie zien (bij 1.35.6):

etiam 300 patres essent Dionys. III. c. 148.

‘Er waren al 300 senatoren. Dionysius 3.148.’

Livius beschrijft dat 100 senatoren werden toegevoegd, maar noemt het originele aantal niet. Ernesti besluit dat het zinvol is het totale aantal te weten.

De informatie hierboven is kort genoeg om in zijn geheel toegevoegd te worden. Als de informatie echter uitgebreider wordt, beperkt Ernesti zich tot het noemen van de verwijzing, zoals in zijn opmerking bij 1.32.6, waar Livius de oorsprong van de *fetiales* beschrijft:

Haru[m] institutiones ad Numam refert Dionys. II. p. 98.

‘Over deze inrichtingen door Numa vertelt Dionysius in boek 2, op pagina 98.’

Het medium van de annotatie leent zich, wat Ernesti betreft, waarschijnlijk niet voor het noteren van uitgebreide informatie. Bij het lezen maakt hij een snelle aantekening, waardoor de aanvullende

---

⁶⁰ De passage is te vinden in D.H. 4.49. Ernesti gebruikt dus een alternatieve caputnummering die niet overeenstemt met de moderne editie en het terugzoeken van de passages bemoeilijkt.

informatie beschikbaar blijft, want hij is altijd terug te zoeken. Men moet wel zelf de brontekst ter hand nemen wanneer hij een bepaald onderwerp uitgebreider wil onderzoeken. Dat dit niet de standaard manier van aantekenen is, zien we hieronder bij Gronovius, die in de meeste gevallen wel de complete informatie opneemt.

Dionysius is wel de grootste, maar uiteraard niet de enige bron van Ernesti's opmerkingen. Op p. 26 geeft Ernesti commentaar op Livius' beschrijving van de etymologie van de bruiloftskreet *talassius*. Hij merkt in de marge van 1.9.12 op:

sc. quia illum coniugium Talassio feliciter cessisset. Plut. Romul. p. 26. qui et alias causas narrat.

'Kennelijk omdat dit huwelijk met Talassius gelukkig is afgelopen. Plutarchus *Romulus* vertelt ook over andere redenen.'⁶¹

Livius noemt slechts één optie voor de etymologie van *talassius*, terwijl er meerdere beschikbaar zijn. Ernesti vermeldt waar deze precies te vinden zijn.

Hoewel de meeste marginalia zo specifiek zijn als hierboven, lijkt het erop dat de aantekeningen niet altijd met de tekst waarnaar verwezen wordt bij de hand worden gemaakt. Zo schrijft Ernesti op p. 85 slechts het volgende:

ad secundam classem refert Dionys.

'Over de tweede vloot vertelt Dionysius.'

Hier mist een verwijzing naar een caput of pagina en de informatie in de *Antiquitates Romanae* is dus ook moeilijk terug te vinden. Ervan uitgaande dat de annotatie compleet is en Ernesti dus niet vergeten is het nummer te vermelden, zou een verklaring kunnen zijn dat het boek inderdaad niet bij de hand was en hij de informatie zelf, dat Dionysius hierover ook vertelt, belangrijk genoeg vond om deze zonder precieze verwijzing op te nemen.

Naast deze klassieke werken, is ook Ernesti bekend met de wetenschappers uit zijn tijd. In zijn volgende aantekening verwijst hij naar een rechtsgeleerd werk uit 1718 (*Antiquitatum Romanarum jurisprudentiam illustrantium syntagma*):

Heinecc. Ant. Jur. et Duker ad h[oc] 1 mortem civilem h[oc] e[st] diminutionem capitis i[m]pretantur.

'Heineccius en Duker hierover: 1 *mortem civilem*. Dat wil zeggen hun burgerrechten worden afgenomen.'

Zowel Johann Gottlieb Heineccius (1681-1741) als Carl Andreas Duker (1670-1752) hielden zich bezig met de rechtsgeschiedenis. Ernesti haalt hun werk aan bij 1.44.1, waar wordt gesproken over bestraffing, om meer context te scheppen.

Een andere verwijzing vinden we naar Johannes Fredericus Gronovius' *Observationes* uit 1639 in een simpele aantekening in de marge bij 1.12.5 (*Gron.Obs.IV,14*). Op dezelfde pagina, bij dezelfde tekst, verwijst hij ook naar een klassieke tekst.⁶² De combinatie van exacte verwijzingen naar deze

---

⁶¹ Deze zijn terug te vinden in Plutarchus *Romulus* 15.

⁶² Hij schrijft *Catil II*, Het nummer achter de komma is helaas onleesbaar geworden, vanwege de band van het boek.

uiteenlopende teksten toont aan dat Ernesti vele verschillende werken tegelijk doornam, zoals uit het volgende voorbeeld ook duidelijk wordt. Uit deze annotatie bij 1.21.5 kunnen we duidelijk zijn gebruik van Livius als naslagwerk opmaken:

v. Dionys. L. 1. p. 30.

Plutarch. Quest. Rom. p. 272.

Macrob. 1,7

Zonder verdere opmerkingen noemt hij drie plaatsen van de informatie uit Livius kan worden nagezocht en uitgebreid. De meeste van zijn verwijzingen hebben deze vorm: enkel een afgekorte naam en titel met de vindplaats van de informatie. Dit is een zeer efficiënte manier van verwijzen, aangezien het weinig plaats in de marge kost en de informatie altijd terug te vinden is.

Ernesti lijkt, naast zijn intensievere vergelijking tussen Dionysius van Hallicarnassus en Livius, vooral verwijzingen op te nemen naar andere teksten als hij informatie mist in Livius. In het vorige hoofdstuk bleek Ernesti al andere werken te raadplegen als hij een tekstueel probleem tegenkwam en ook inhoudelijk lijkt dit het geval te zijn.

3.1.3. Gronovius

Waar de hierboven beschreven lezers vooral zeer korte verwijzingen opnemen, geeft Gronovius vaak in zijn opmerking al weer wat er op de aangegeven plaats te vinden is. Hij maakt gebruik van zowel citaten, als samenvattingen of parafrazen van de brontekst en maakt op deze manier van zijn Livius-exemplaar een naslagwerk voor een breed scala aan informatie.

Ook voor Gronovius geldt dat zijn voornaamste bron Dionysius van Halicarnassus is. Andere auteurs komen tevens aan bod, maar Dionysius heeft een groot aandeel. Waar in het andere exemplaar echter vaak boeken en zelfs caputnummers genoemd worden, verwijst Gronovius slechts naar paginanummers. Aangezien de editie waarmee hij werkt niet bekend is, is het terugzoeken van de originele Griekse tekst een lastige opgave. Gronovius neemt echter vaak meer informatie op in zijn marginalia dan de beide lezers hierboven, en daarom is het nog steeds mogelijk interessante informatie op te maken uit zijn aantekeningen, ook zonder de brontekst in handen te hebben. Zijn aantekeningen lopen uiteen van korte opmerkingen tot lange uitweidingen. In sommige gevallen zien we dat Gronovius Dionysius van Halicarnassus inzet om Livius' informatie uit te breiden, zoals in de volgende opmerking, die Gronovius plaatst bij *Horatius Curiatiosque fuisse* (1.24.1):

fuisse hos ἀνεψίους, h[oc] e[st] ex duab[us] sororibus genitos, auctor Dionys. H. p. 112.

'Zij waren neven, namelijk uit twee zussen geboren, volgens Dionysius van Halicarnassus, p. 112.'

Dergelijke korte aanvullingen komen in groten getale voor. Het is duidelijk dat Gronovius Livius' tekst doorlas met een editie van Dionysius van Halicarnassus bij de hand, zoals op te maken valt uit het noemen van het paginanummer en de hoge mate van precisie; Gronovius citeert zelfs het Griekse woord dat Dionysius van Halicarnassus gebruikt voor de relatie tussen de mannen.

Dit is niet enkel het geval bij korte opmerkingen, want Gronovius neemt ook grotere delen informatie over uit Dionysius van Halicarnassus en andere auteurs. Op p. 13 wordt de gehele rechter- en ondermarge van de pagina in beslag genomen door de volgende annotatie, bij 1.3.8-10, waar Livius de eerste koningen van Alba opnoemt:

Dionys[ius] Halic[arnassiensis] p. 49. hunc regum Albanorum feriens exhibet, numero annor[um] quas quiq[ue] regnavit, addito: Silvius annos 29. Aeneas 31. Latinus 50. Alba 39. Capetus 26. Capys 28. Calpetus 13. Tiberinus 8. Agrippa 31. Allades 19. [de quo Allade simile quid auctor refert, quod fabulae de Salmoneo, de quo Virg[ilius] 1 vidi [et] crudeles dantem Salmonea poenas. 6 Demens qui nimbos [et] non imitabile fulmen 2 Dum flammis Iovis [et] sonibus imitatur Olympi. 3 Quatuor hic in vectus equis, [et] lampada quassus 4 Per Grajum populis mediaeq[ue] per Elidis urbem 5 Ibat ovans, divumq[ue] sibi poscebat honorem: 7 Aere & cornipedum cursu simularat equorum. At pater omnipotens densa inter nubila telum contorsit (non ille fares, nec fumea taedis lumina) praecipiteq[ue] immani turbine adegit. lib. 6. Aeneid.] Aventinus 37. Procas 23. Amulius 42. Pro Livii Aty habet Capetum, proque Capelo Calpetum, pro Romulo Sylvio Alladem.

'Dionysius van Halicarnassus, p. 49. Hier zet hij het einde van de Albaanse koningen uiteen, nadat het aantal jaren, dat zij ieder regeerden, is toegevoegd: Silvius 29 jaar, Aeneas 31, Latinus 50, Alba 39, Capetus 26, Capys 28, Calpetus 13, Tiberinus 8, Agrippa 31, Allades 19 [over welke Allades de auteur ditzelfde vertelt, dat van het verhaal over Salmoneus, waarover Vergilius [ook vertelt]. 1. Ik zag ook de wrede straffen die Salmoneus kreeg. 6. De dwaas, die de wolken en ontembare bliksem 2. Toen hij de vlammen van Jupiter en de klanken van de Olympos nabootste 3. Toen hij aan kwam rijden in een vierspan en zwaaide met een fakkel 4. Door het Griekse volk en het midden van de stad Elis 5. Hij ging

schreeuwend en eiste goddelijke eer voor zichzelf: 7. Met brons en imiteerde de loop van de paarden met hoornen hoeven. Maar de almachtige vader wierp zijn wapen tussen de dichte wolken (dit was geen fakkel of rokend licht van pijnbomenhout) en slingerde hem voorover naar beneden in een enorme wervelwind.⁶³ Boek 6 van de *Aeneis*] Aventinus 37. Procas 23, Amalius 42. In plaats van de Atys van Livius heeft hij Capetus, en in plaats van Capelus Calpetus, in plaats van Romulus Sylvius Allades.

Niet alleen voegt Gronovius hier de regeerperioden toe, die in Livius niet beschreven zijn, maar hij merkt ook de discrepanties op tussen de lijsten die de beide geschiedschrijvers hebben overgeleverd. Daarnaast zien we dat hij informatie uit Dionysius van Halicarnassus weer koppelt aan een passage uit de *Aeneis*, waardoor Livius een bron van opeengestapelde informatie wordt.

Afwijkingen ten opzichte van Livius' tekst, zoals hierboven, constateert Gronovius vaker, ondersteund door feiten uit Dionysius van Halicarnassus. Zo schrijft Livius in 1.56.5 dat een orakel in Delphi moest worden geraadpleegd, omdat de inheemse orakels geen publieke zaken wilden aannemen. Dionysius geeft echter een andere reden, die Gronovius in de marge opneemt:

atqui ob maximam eo tempore pestem, hanc legationem Delphos fuisse facta tradit Dionys. p. 196.

'Dionysius vertelt dat deze delegatie in die tijd in Delphi was vanwege een enorme pest. p. 196.'

Dionysius komt ook goed van pas als Gronovius een tekstkritisch punt probeert te maken, zoals hier bij een noot op p. 89.⁶⁴ Gronovius is het niet eens met de emendatie die Tanquil Faber in zijn noot op 1.44.1 voorstelt en schrijft de volgende uitleg in de rechtermarge van het commentaar:⁶⁵

er[r]at vel maxime. (vide notas nostras alibi.) nam campus ille jam ante Tarquiniu[m] sacer Marti, Martiisq[ue] exercitiis, ab Tarquinio dolo malo fuit usurpatus & possessus. Dionys. Halic. lib. 2. pag. 213. (aeternum per prolepsin posset valere, ut supra ad cap. 34. notavimus; quibus adde, L. Sergium ab Livio lib. 4. cap. 17. cognominari Fidenatem, ante, quam Fidenas delevisset, cognomenq[ue] meruisset.

'Hij vergist zich hier echter enorm (zie ons commentaar elders). want het veld was al voor Tarquinius heilig voor Mars en de legers van Mars, door Tarquinius werd het met een slechte list overgenomen en bezet. D.H. (Het zou altijd door een prolepsis mogelijk kunnen zijn, zoals we boven bij cap. 34 al opmerkten, voeg hieraan toe dat L. Sergius door Livius in boek 4 cap. 17 Fidenas als bijnaam krijgt, voordat hij Fidenas had verwoest en de bijnaam had verdient.'

Een opmerking met ditzelfde thema, waarnaar hij verwijst in zijn voornoemde annotatie, maakt Gronovius dus al eerder. In dit geval schrijft hij zijn overwegingen in de marge van het commentaar bij 1.34.10, waarmee hij instemt:⁶⁶

nihil delendum sic infra c. 44. Campus Martius dicitur, nondum Marti sacer. non insolens est, ante quasi occupare nomina. iterum dicitur Priscus c. 39. fine. Vocatur haec prolepsis historica, quae [et] in sacris litteris non rara est. si tamen hic recte putemus, vere censet hic Sigonius. neq[ue] enim credibile est L. Tarquinius jam a parentib[us] (quod hic dicitur) dictum fuisse Priscum: immo non potuit.

⁶³ Verg.*Aen.* 6.585-594. Gronovius neemt hier de gehele passage op. Het vers genummerd met 6 is 590; hij had dit dus te vroeg opgenomen en heeft daarom besloten de verzen te nummeren. De cijfers zijn duidelijk achteraf toegevoegd, waarschijnlijk op het moment dat Gronovius zijn fout ontdekte.

⁶⁴ P. 89, noot 3: zie Appendix 4, l.

⁶⁵ In de linkermarge voegt hij toe: *nihil muta. vid[e] c. 34.*

⁶⁶ P. 73-74, noot 2: zie Appendix 4, m.

‘Niets moet worden verwijderd zoals beneden in captus 44 *campus Martius* wordt genoemd, nog niet gewijd aan Mars. Het is niet ongewoon om eerder in zekere zin aanspraak te maken op namen. Priscus wordt weer genoemd aan het eind van caput 39. Dit wordt *prolepsis historica* genoemd, en dit is in de heilige schrift niet zeldzaam. Zo menen wij dat het hier toch correct is, en Sigonius heeft hier gelijk. Het is immers niet geloofwaardig dat L. Tarquinius al door zijn ouders (zoals hier wordt gezegd) Priscus genoemd werd: nee, dat kan echt niet.’

Gronovius’ aantekeningen zijn dus veel uitgebreider dan die van de andere lezers hierboven. Hij neemt complete overwegingen op in zijn marginalia, waar de anderen slechts naar pagina- of caputnummers verwijzen. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, maakt Gronovius dergelijke annotaties wellicht in het kader van zijn eigen onderzoek. We komen bij Gronovius vaker aantekeningen tegen die betrekking hebben op religie, zowel christelijk als pagaan en ook hier zien we een verwijzing naar het wijden van de *Campus Martius* aan Mars. Ook in de discussie over de *prolepsis historica* trekt Gronovius een parallel met de Bijbel.

Hoewel Dionysius van Halicarnassus Gronovius’ belangrijkste bron is, worden ook vele andere werken genoemd. Zoals bij Ernesti zien we duidelijke aanwijzingen voor het gebruik van Livius als een naslagwerk in marginalia als de volgende, waarin een stuk tekst uit Livius verwijst naar een waaier aan andere werken. In 1.19.1 beschrijft Livius hoe Numa Pompilius, nadat hij koning van Rome is geworden, de stad een nieuw systeem van wetten en regels oplegt. Gronovius schrijft hierbij:

Solon dicitur Athenas legib[us] condidisse. Iustin. 2. cap. 7. Idem. lib. 19. cap. 1. Condere imperium disciplina militari. Sic. Liv. iii. 33. Condere ius & Flor. 1. cap. 3. Condere disciplinam militarem Virg. 6. Aen. 810 fundare urbe[m] legib[us]

‘Er wordt gezegd dat Solon Athene gesticht had met wetten. Justinus 2.7 en 19.1 *Condere imperium disciplina militari*. Zo ook Livius 3.33 *Condere ius* en Florus 1.3 *Condere disciplinam militarem*. Verg. *Aen. 6.810 fundare urbem legibus*.’

Een dergelijke combinatie van informatie uit verschillende auteurs zien we ook in de volgende opmerking, die in de marge bij 1.9.6 staat (en daar zo goed als de gehele rechtermarge en onderkant van de pagina in beslag neemt):

Ἰππιος ποσειδῶν Aristoph. in Nub. Plutarch. in Quaest. Rom. Diod. Sic. V. cap. 69. Ab Arcadibus Consualia, quae iis Ἰπποκράτεια. Hinc colligas ~~jam~~ ab Arcadibus qui in Italiam venerint, hoc devenisse ad Romanos. Virg. 1. Georg. 12. Tuq[ue] o cui prima frementem fudit equum ^{magno} tellus percussa tridenti Neptune [et]c. Servius: Neptuneus cum Minerva certans ~~de ute~~ uter optimum donum daret mortalib[us] produxit equum.... ideo dicitur equum invenisse, quia velox est ejus numen [et] mobile, sicut mare. Unde etiam Castor & Pollux, quia eor[um] velocissimae sunt stellae, equos in tutela habere dicuntur. [tussengevoegde tekst: sed [et] adscribuntur quatuor equi] Hunc equum alii apud Arcadium, alii in Thessalia editum dicunt: ob quam caussam a Thessalis Neptuneo equestro certamen institutum. unde apud Graecos Ἰππιος Ποσειδῶν, a nobis Equester Neptuneus ..... Illyrici quotanniis situ sacror[um] equum solent aquis immergere.

“Ἰππιος Ποσειδῶν [wordt genoemd] door Aristophanes in *Nubes*, door Plutarchus in *Quaestiones Romanae*, door Diodorus Siculus 5.69 De Consualia komen van de Arcadiërs, die voor hen de Ἰπποκράτεια heetten. Hier moet je concluderen dat dit naar de Romeinen kwam van de Arcadiërs die naar Italië kwamen. Verg. *Georg. 1.12: Tuque o, cui prima frementem / fudit equum magno tellus percussa tridenti, / Neptune* etc. Servius: Neptuneus, die met Minerva strijd leverde over wie van beide het beste geschenk zou geven aan de stervelingen, bracht een paard naar voren.... Daarom wordt

gezegd dat hij het paard heeft uitgevonden, omdat zijn wil snel en beweeglijk is, zoals de zee. Daarom wordt ook gezegd dat Castor en Pollux, omdat hun sterren de snelste zijn, paarden onder hun bescherming hebben. (maar hen worden ook vier paarden toegeschreven) Sommigen zeggen dat dit paard in de buurt van Arcadië tevoorschijn is gekomen, anderen zeggen in Thessalië: daardoor is er in Thessalië een wedstrijd ingesteld voor de ruitelijke Neptunus. Vandaar dat hij bij de Grieken Ἰππιος Ποσειδῶν [heet] en bij ons Equester Neptunus ..... De Illyriërs hebben de gewoonte jaarlijks een paard in het water onder te dompelen op een heilige plaats.⁶⁷

Gronovius verwijst niet alleen, hij citeert ook verschillende teksten en licht de verschillende voorbeelden toe. Hij gebruikt dus meerdere werken simultaan en we kunnen ons een beeld vormen van Gronovius die met de verschillende werken voor zich de overeenkomstige informatie opzoekt. Merk hierbij opnieuw op dat het thema van het onderzoek wederom religieus is.

In deze passage zagen we Gronovius, naast de klassieke auteurs, al naar Servius verwijzen, de vierde-eeuwse commentator van Vergilius. Ook contemporaine auteurs worden door Gronovius geraadpleegd en vastgelegd. Zo schrijft hij bij 1.2.3, waar Livius vertelt over de vlucht van Turnus en de Rutuli naar de Etrusken, het volgende:

hi quoq[ue] Tusci, [et] Tyrrheni, coloni Lydorum, ab Tyrrheno dure in Italiam deducti, sterilitate ac fame premente Lydiam. De his gentium migrationibus Wolfgangus Lazius.

‘Ook de Etrusken en Tyrrhenen, kolonisten van de Lydiërs, werden door Tyrrhenus ruw naar Italië gesleept, toen onvruchtbaarheid en honger Lydië in hun greep hielden. Over deze volksverhuizingen [schreef] Wolfgang Lazius.’

Wolfgang Lazius (1514-1565) was een Oostenrijkse cartograaf. Gronovius verwijst hier met grote waarschijnlijkheid naar zijn werk *De gentium aliquot migrationibus*, waarin historische volksverhuizingen in het Habsburgse grondgebied worden beschreven, vooral om de Habsburgse dynastie een waardige familiegeschiedenis te geven (en dus wat betreft historiciteit niet geheel betrouwbaar).⁶⁸

Ook Justus Lipsius (1547-1606) maakt zijn opwachting in een dergelijke korte verwijzing. Bij 1.20.3, waar wordt uitgelegd hoe de cultus voor Vesta werd ingesteld, schrijft Gronovius:

de Vestalib[us] Syntagma habet Lipsius.

Hij verwijst hier naar het werk, *De Vesta et Vestalibus Syntagma* uit 1603.⁶⁹ Dit geeft een overzicht van de Vestacultus en maakt dus ook gebruik van de historische informatie uit onder andere Livius.

Wat opvalt bij de laatstgenoemde annotaties, is dat Gronovius slechts de titels van de werken weet te noemen. Hij geeft niet, zoals bij de klassieke werken, een samenvatting van de inhoud of een letterlijk citaat. Het is dus niet waarschijnlijk dat hij deze werken net zo goed kende als de klassieke werken die hij citeert of ze bij de hand had op het moment van annoteren.

---

⁶⁷ Dit onderwerp interesseerde Gronovius schijnbaar erg; hij wijdt hier ook een opmerking aan bij 1.6.4, waar Romulus en Remus strijden om de naamgeving van Rome: *sic certarunt Neptunus [et] Minerva de nomine imponendo Athenis.* ‘Zo streden Neptunus en Minerva over de naamgeving van Athene.’

⁶⁸ W. Goffard (2003), p. 61-63.

⁶⁹ F. Vanhaecke (2006), p. 13.

Dergelijke minder nauwkeurige informatie zien we ook op plaatsen waar Gronovius de tekst aanvult zonder zijn bron te vermelden. In het volgende geval verduidelijkt hij bijvoorbeeld de functie van een van de personages in het verhaal (p. 20, bij 1.7.4):

Geryon rex trium Hispanicar[um] insularum.

‘Geryon is de koning van drie Spaanse eilanden.’

Geryon, het mythische monster dat Hercules doodt, is geen veelvoorkomende naam in de geschiedschrijving. Gronovius wilde hier dus de tekst verduidelijken, maar vond een verdere bronvermelding niet nodig. Waarschijnlijk is dit dus informatie die hij al kende en waar dus geen boek aan te pas hoefde te komen, zoals we dat ook in het volgende voorbeeld zien. Gronovius verbindt daar een gebruik dat hij vindt in Livius, aan hedendaagse gebruiken. Onderstaande notitie maakt hij op p. 8, de openingspagina van boek 1, bij 1.1.3: *in quem primum egressi sunt locum, Troja vocatur*:

Ab vetustissimis usq[ue] temporib[us] ~~eoloniae~~ urbes extra patriam conditae patriar[um] urbium nominib[us] insignitae; id passim apud veteres, Virg. Homer. occurrit; hinc tot urbes in variis terris cognomines. ita quoq[ue] Carthago nova fuit in Hispania (carthagena) sic & hodie coloniae Indicae appellantis nominib[us] illor[um] locor[um] unde aedificatores fuerint profecti.

‘Voortdurend vanaf de oudste tijden worden steden, die buiten het vaderland worden gesticht, aangeduid met namen van de voorvaderlijke steden: dit gebeurt overal bij de ouden, Vergilius, Homerus; hierdoor hebben alle steden in verschillende landen familienamen. Zo was er ook een nieuw Carthago in Spanje (Cathagena) en vandaag worden de Indische kolonies genoemd met namen van die plaatsen waar hun stichters vandaan zijn gekomen.’

Gronovius’ marginalia vullen Livius dus op allerlei manieren aan. Een hoofdthema lijkt religie, wat in het volgende hoofdstuk nader beschouwd zal worden. Toch is dit niet het enige onderwerp van zijn aantekeningen en we blijven dus, zoals ook in het vorige hoofdstuk duidelijk werd, zien hoe Gronovius de gehele tekst minutieus doorneemt.

3.2. Conclusie

Cortius en Ernesti houden hun aantekeningen kort en zakelijk: beiden verwijzen vooral naar een vindplaats en niet naar de informatie zelf. Wellicht door ruimtegebrek en snelheid bestaan hun aantekeningen slechts uit enkele woorden. Hun verwijzingen zijn dus duidelijk bedoeld om informatie na te kunnen zoeken als dit nodig was.

We hebben hier een eerste aanzet gezien voor het onderwerp van het volgende hoofdstuk: Livius in de praktijk. Ernesti’s aantekeningen lijken zich te beperken tot het onderzoeken van problemen die hij tijdens zijn lezing tegenkwam, maar bij Cortius wordt een thema duidelijk. In zijn marginalia lijkt zijn interesse in de juridische theorie naar voren te komen, die hij ook beroepsmatig uitoefent.

We zien over het algemeen bij Gronovius meer en vooral ook uitgebreidere annotaties dan bij de beide andere lezers. Het is daarom aannemelijk dat hij met een ander doel las. In het volgende hoofdstuk komt dit verder aan bod, maar op dit moment is het reeds mogelijk te concluderen dat Cortius en Ernesti vooral geïnteresseerd lijken te zijn in de Latijnse filologie, waar Gronovius meer inhoudelijk belang stelt in de historische feiten die Livius heeft verzameld.

4. Livius in de praktijk

4.1. De praktijk van Harvey

In de inleiding op deze scriptie zijn de marginalia van Gabriel Harvey genoemd, waarin vele opmerkingen van persoonlijke en praktische aard terug te vinden zijn. De drie pijlers uit het Liviusgebruik in de periode van 1450-1700 zoals we die in Burke's beschrijving vinden – retorica, moraliteit, politiek en militaire strategie – vinden we bij Harvey terug. Om een beeld te geven van de verschillende soorten opmerkingen die Harvey bij de tekst plaatst, zal hieronder van deze categorieën een voorbeeld worden opgenomen.

In Harvey's editie is een *Tabula concionum atque orationum* opgenomen, waaruit al opgemaakt kan worden dat het bestuderen van Livius' eloquente redevoeringen een belangrijke reden was voor het lezen van het werk.⁷⁰ Hierbij maakt Harvey aantekeningen die zijn actieve houding bij het raadplegen van het werk duidelijk maken, bijvoorbeeld:

Oratori, pragmatico legato, regio consiliario, aulico deniq[ue] aut urbano politico, multi hic eximii, et conspicui Iconismi. Nullus fere emphasis, in quovis causaru[m] genere nervosior, aut efficacior.

'Voor de redenaar, de pragmatische gezant, de koninklijk adviseur, de politicus van het hof of de stad zijn hier vele uitstekende en treffende beelden. Niemand kan een krachtigere of effectievere nadruk uitdrukken.'

Harvey benadrukt dus het praktische nut dat het bestuderen van Livius kan hebben bij het formuleren van een redevoering. Daarnaast vindt hij ook morele lessen in Livius terug. Zo functioneert ook het voorbeeld van één van de twee eerste consuls Lucius Junius Brutus (2.5). Brutus' zoons waren betrokken bij een complot om de Tarquiniï opnieuw aan de macht te brengen en de consul liet ze executeren. Onderaan pagina 32 merkt Harvey hierover op:

resolute and peremptory Brutus confirmeth his Innouation of the State, by a most terrible and famous execution of his owne sonnes. An important and necessarie Example in that Case. Publica Privatis anteponenda: nec parcendum filiis, qui voluerunt patrem prodere, atq[ue] patriam.

'Publieke zaken moeten voor persoonlijke worden gesteld: en zonen die hun vader en vaderland wilden verraden, moeten niet worden gespaard.'

Deze opmerking toont niet alleen Harvey's commentaar op Brutus' morele keuze, maar laat daarnaast zien hoe hij praktisch advies in de tekst vindt voor politieke leiders. Het belang dat hij hecht aan Livius in de politieke en tevens in de militaire praktijk, komt daarnaast naar voren in de volgende opmerking, die hij plaatst op de eerste pagina van het commentaar van Glareanus. Volgens Harvey is het lezen van de juiste historische werken voor Britse politici en legeraanvoerders van net zoveel belang is als het ooit voor Romeinen was:

Id et olim civis Romani erat; et hodie est subiecti Britannici. Nihil excellens praetermittendum: sed praecipue Legum, Armorumq[ue] Mnemosyna, curioso, solidoq[ue] iudicio observanda: et siquid posset nostrae Reipublicae conducere, id est in primis perpendendum.

---

⁷⁰ Harvey had een exemplaar van de volgende editie in zijn bezit: *T. Livii Patavini, Romanae Historiae principis, decades tres, cum dimidia*, voorzien van commentaren en indices en uitgegeven door Johannes Hervagios in Basel, 1555. Thans bevindt dit zich in de Universiteitsbibliotheek van Princeton University. De editie is geraadpleegd op www.annotatedbooksonline.com.

‘Dit was ooit het geval voor de Romeins burger, en vandaag de dag voor de Britse onderdanen. Geen uitstekende materie moet worden overgeslagen, maar in het bijzonder moeten de herinneringen aan de wetten en militaire acties worden bekeken met een zorgvuldige en vastberaden blik. En als iets voor onze staat kan worden gebruikt, moet dat als eerste worden bestudeerd.’

Hiermee zijn dus alle vier de redenen die Burke ziet voor het lezen van Livius aan bod gekomen in Harvey’s marginalia. Hij propageert in de bovengenoemde (en andere) voorbeelden het in de praktijk brengen van de lessen uit Livius, zoals ook Burke’s analyse van de gebruikswijzen van Livius uitgaat van het praktisch nut van de tekst. In Burke’s artikel vinden we echter ook de aanwijzing dat dit gebruik na de zeventiende eeuw wellicht afneemt. Inderdaad komen we dit bij het hier besproken drietal lezers niet tegen. Enkel bij Gronovius is het gebruik van Livius in de praktijk te bespeuren, hoewel dit een andere praktijk is dan die bv. Jardine en Grafton voor ogen hebben als zij Harvey bespreken.⁷¹ Gronovius’ gebruik van Livius zal hieronder besproken worden.

---

⁷¹Cf. L. Jardine & A. Grafton (1990) en de Inleiding, p. 3.

4.2. Van Harvey naar Gronovius: twee eeuwen later

De marginalia van Cortius en Ernesti beperken zich tot de in eerdere hoofdstukken besproken typen. Bij Cortius hebben wij enkele juridische marginalia gezien, die dus betrekking hebben op zijn werk als professor in de Jurisprudentie aan de Universiteit Leipzig. Verder dan het noemen van werken waarin relevante informatie is opgenomen, komen zijn aantekeningen echter niet; we zien niet, zoals bij Harvey, uitleg van de relevantie van de informatie of mogelijke gebruikswijzen ervan. Er moet dus geconcludeerd worden dat de marginalia van Cortius en Ernesti vooral een actieve leeshouding tonen, maar niet de stap naar de praktijk waarvan Jardine en Grafton melding maken.

Een reden voor dit verschil in leeshouding wordt door Burke al kort genoemd. Hij maakt melding van de afgenomen interesse in retorica in de zeventiende eeuw, waarmee de interesse in Livius, als boegbeeld van deze discipline, ook daalt. Daarnaast noemt hij kort de verschuiving van interesse in klassieke onderwerpen naar moderne.⁷² Deze laatste is echter een belangrijke reden in het licht van dit onderzoek. Wij zien hier namelijk dat Livius wel degelijk nog erg intensief werd bestudeerd door de drie achttiende- eeuwse lezers. Te zeggen dat zij een verminderde interesse in het werk hadden, is daarom niet zinvol. Wel zien we dat zij de tekst op een andere manier benaderen dan eerdere lezers, en dat het praktische element mist. Een mogelijke reden hiervoor kan liggen in de door de tijd veranderde houding ten opzichte van klassieke historiografie en klassieke literatuur in het algemeen.

Vanaf de zeventiende eeuw beschouwde men niet alleen Livius, maar de gehele klassieke historiografie steeds meer als onbelangrijk en de eigentijdse literatuur kreeg daartegenover een hogere status. De kloof tussen de gebruikswijzen van de historiografische werken was compleet in de achttiende eeuw, toen het algemene publiek de werken slechts nog las om de interessante verhalen en de academici ze vooral tekstkritisch onder de loep namen.⁷³ Beide groepen lezers hadden dus afstand gedaan van de praktische toepasbaarheid van de teksten. Dit gold niet alleen voor historiografische werken, zoals dat van Livius, maar voor het gehele spectrum van de klassieke literatuur. In de Verlichting, die traditioneel van de tweede helft van de zeventiende tot het einde van de achttiende eeuw duurde, richtte deze zich vooral nog op gedetailleerde tekstkritiek.⁷⁴ Een gespecialiseerde elite bestudeerde de klassieke teksten minder om de inhoud dan om de vorm en probeerde de tekst zo optimaal mogelijk te reconstrueren. Vaak gebeurde dit op basis van bewijs uit bijvoorbeeld andere teksten of herontdekte manuscripten, zoals wij Cortius hierboven hebben zien doen, maar ook de eigen interpretatie en mening waren van groot belang.⁷⁵ Wellicht zijn vanuit deze visie ook de emendaties die Gronovius doet, maar die in de huidige edities niet terug te vinden zijn, te verklaren.

Onze drie annotatoren passen dus wat betreft hun gebruikswijzen van Livius perfect in de tijd waarin zijn leefden en studeerden. We verwachten daarom geen praktische aanwijzingen in hun marginalia. De enige praktische toepassing van Livius die we bij Gronovius tegenkomen en die hieronder besproken zal worden, bevindt zich binnen het discours van de wetenschap zelf en beperkt zich toch zijn eigen onderzoek. Toch is dit mijns inziens een praktische toepassing van de tekst te noemen, omdat deze het filologische vlak van de tekstkritiek overstijgt.

---

⁷² P. Burke (1966), p. 151-152.

⁷³ A. Grafton (2010), p. 446-447.

⁷⁴ C. Celenza (2010), p. 466.

⁷⁵ K.L. Haugen (2011), 5.

4.3. De 'praktijk' van Gronovius

In Gronovius' marginalia valt op dat hij een specifieke selectie maakt van religieus-historische informatie, die voor hemzelf in de praktijk toe te passen is, gezien zijn functie aan de Universiteit Leiden. Het is daarom te verdedigen dat de lezing van Livius voor Gronovius praktische waarde had, hoewel dit op een totaal ander niveau plaatsvindt dan de marginalia die wij bij Harvey zien.

Uit Gronovius' biografie (zie Inleiding, p. 8) blijkt al dat hij vooral geïnteresseerd was in geschiedschrijving, maar dit ook met zijn werk aan de theologische faculteit van de Universiteit Leiden combineerde. Gronovius was daarbinnen op zoek naar historische informatie in de Bijbel, in het bijzonder in de epistels in het Nieuwe Testament. In zijn marginalia zijn wij dan ook zijn interesse in en kennis van religieuze teksten terug. Driemaal verwijst hij zelfs direct naar bijbelteksten, in de hieronder genoemde marginalia.

Bovenaan p. 24, bij 1.8.5, schrijft hij het volgende:⁷⁶

Vetustissima templa asyla fuere. ita templum Minervae Chalciaecae, in quam confugerat Pausanias apud Lacedaemonios. Nepos in Paus. Et apud Hebraeos, qui altarium cornua apprehenderet. vide Historiam Iobis I. Reg. 2 qui tamen occidebatur. Et hodie nulla templa ius asylor[um] habent.

'De oudste tempels waren vrijplaatsen. Zo ook de tempel van Minerva Chalcedica, waarnaar Pausanias bij de Lacedaemoniërs was gevlucht. Nepos over Pausanias.⁷⁷ En bij de Joden, degene die de hoorn van het altaar vastgreep. Zie de geschiedenis van Joab in 1 Koningen 2, die toch werd gedood.⁷⁸ En vandaag de dag heeft geen enkele tempel meer het recht op asiel.'

In deze aantekening zien we duidelijk dat Gronovius probeert de antieke en bijbelse historie met elkaar te verenigen, door overeenkomsten op te merken. Zo ook in het volgende voorbeeld, waar hij een citaat uit de *Aeneis* gelijkstelt met een nieuw-testamenteisch verhaal. In 1.11.6 beschrijft Livius een Vestaalse maagd die de Sabijnen had binnengelaten in de Romeinse burcht, wanneer ze naar buiten gaat om water te halen. Hierbij merkt Gronovius op p. 29 op:

ergo religio etiam apud hostes tuta [et] inviolata. Aquas intellige lustrales, ubi quid esset expiandum. Virg. donec me flumine vivo abluero. purgandi caedem caussa. Ita Pilatus manus lavabat[ue] h[oc] e[st] puras ab attentione Christi reddebat.

'Dus religie is zelfs onder vijanden veilig en onschendbaar. Begrijp het water als reinigend, waar iets moet worden gereinigd. Vergilius 'Totdat ik me zal wassen met levend water'.⁷⁹ De reden van het reinigen is een moord. Zo wast ook Pilatus zijn handen, hij maakt ze namelijk weer schoon van de aanwezigheid van Christus.'

Vergilius blijkt vaker te corresponderen met bijbelteksten, want ook in zijn volgende opmerking vergelijkt Gronovius een vers uit de *Aeneis* hiermee. In 1.39.3 zegt Tanaquil over haar geadopteerde zoon Servius Tullius (later de zesde koning van Rome): *scire licet hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum, praesidiumque regiae adflictae*. Gronovius voegt hier de volgende verwijzingen aan toe op p. 81:

---

⁷⁶ Bij de tekst *asylum aperit*.

⁷⁷ Boek 4 van *De viris illustribus* van Cornelius Nepos heeft de Spartaan Pausanias als onderwerp.

⁷⁸ Joab had legeraanvoerders gedood in vreedstijd en moest hiervoor gestraft worden. Hij vluchtte echter de tent in en greep daar de hoorns vast.

⁷⁹ Verg. *Aen.* 2.719.

O lux Dardaniae, spes o fidissima Teucrum. Graece φῶς vir[orum] in S[acris] literis Christus een licht der Heidenen.

“O licht van de Dardanen, o meest trouwe hoop voor de Trojanen.”⁸⁰ In het Grieks “licht” van de mensen, in het Heilige Schrift “een licht der Heidenen.”⁸¹

Dit is de enige gelegenheid in zijn marginalia bij het eerste boek van Livius, waarop Gronovius in het Nederlands schrijft. Helaas maakt hij hierbij een schrijffout.

Ook in niet-christelijke context hecht Gronovius veel waarde aan informatie over religie, zoals in het vorige hoofdstuk reeds duidelijk werd, waar enkele verwijzingen naar zowel de Christelijke als de Romeinse religie de revue hebben gepasseerd, zoals bij 1.9.6, waar een deel van de Neptunuscultus wordt verklaard. In hetzelfde onderwerp zien we uitgebreide informatie over tempels, die hij op twee plaatsen opneemt. Bij het woord *templa* in Livius’ beschrijving van de plaatsen die Romulus en Remus kiezen om de tekenen te zien voor de verkiezing van de uiteindelijke leider, voegt Gronovius de volgende uitweiding toe:

ibi enim est simpliciter regio aut ager certo carmine lituo (baculo sine modo, a summo inflexo, insigni augurum) ab augure finitus, notatus, consecratus; unde liber in omnes coeli partes esset pro aspectus. Ab augurib[us] capiebatur; a pontificibus consecratur. Nocte capiebatur, serenissimo [et] tranquillissimo coelo, ita ut ventus ne laternam quidem exstringeret. Varro τὸ templum deducit a tueri, quasi tu emp^ulum; hinc contemplari. At Scaliger a τέμενος, idq[ue] a τέμνω, quia templum sit regio divisa, ac designata. In urbe auguria, in agris auspicia captabantur.

‘Hier is het immers eenvoudigweg een stuk grond of akker, die door een augur met een zeker lied en zijn staf (een stok zonder specifieke vorm, aan de bovenkant gebogen, met het teken van de augur) is afgebakend, gemarkeerd en gewijd; daardoor zou het beschikbaar zijn voor het kijken naar alle delen van de hemel. Door augurs werd het gekozen, door priester gewijd. Het werd ’s nachts uitgezocht, met de meest heldere en rustige hemel, zodat de wind zelfs de lamp niet kon uitblazen. Varro leidt *templum* af van *tueri*, als het ware *tu empulum*, vandaar *contemplari*. Maar Scaliger leidt het af van τέμενος en dat van τέμνω, omdat een tempel een afgescheiden en afgebakend gebied is. In de stad werden *auguria*, op het land *auspicia* verkregen.’

Het tweede voorbeeld van dit onderwerp vinden we bij 1.12.6, waar Romulus Jupiter belooft een tempel voor hem op te richten in de strijd met de Sabijnen.

plurima templa Diis vota [et] soluta, occasione periculator[um], unde populus R[omanus] servabatur. Supra etiam occasione belli, Iovis Feretrii templum.

‘De meeste tempels voor de goden zijn beloofd en gebouwd in het geval van gevaren, waarvoor het Romeinse volk werd behoed. Boven ook in het geval van oorlog, de tempel van Jupiter Feretrius.’

Het thema religie is in Gronovius’ marginalia dus breed vertegenwoordigd. Ik zou daarom durven stellen dat Gronovius zijn Livius ook met het oog op de praktijk las. Zijn praktijk speelde zich echter niet, zoals die van Harvey, af in de politiek en op het slagveld, maar binnen de muren van de Universiteit Leiden, waar Gronovius in zijn onderzoek en zijn colleges een brug probeerde te slaan tussen de Bijbel en de Romeinse geschiedschrijving.

⁸⁰ Verg. *Aen.* 2.281 over Hector.

⁸¹ Jesaja 49:5 (en een verwijzing daarnaar in Handelingen 13:47).

5. Conclusie

Het uitgangspunt van deze scriptie was het gebruik van klassieke teksten door Renaissancelezers. Dit wordt in vele recente studies aan de hand van marginalia onderzocht en bestempeld als actief; niet alleen actief in de leeshouding, maar vooral ook praktijkgericht. Aan de hand van het voorbeeld van Gabriel Harvey hebben we dit inzetten van Livius in de praktijk bekeken.

De drie hier besproken lezers, Gottlieb Corte, Johann August Ernesti en Jacobus Gronovius, bestuderen Livius' werk zo'n twee eeuwen later dan Harvey. Het classicisme van de Renaissance heeft plaats moeten maken voor meer interesse in volkstalige literatuur en de status van klassieke werken is hiermee veranderd. Het brede publiek leest de werken, als zij al gelezen worden, slechts om de gemakkelijke inhoud. Academics daarentegen beschouwen de teksten als bronnen voor de geschiedenis en houden zich vooral bezig met filologisch en historisch onderzoek.

Deze bewering wordt gestaafd door de marginalia die hierboven uitvoerig zijn besproken. De aandacht van de drie lezers ligt grotendeels bij de tekst zelf, zoals op te maken is uit de grote hoeveelheid tekstemendaties die we bij hen allen vinden. Inhoudelijk wordt Livius vooral gebruikt voor het opzoeken historische feiten uit de Romeinse geschiedenis, die door middel van verwijzingen naar andere werken makkelijk terug te vinden wordt gemaakt. In de genoemde voorbeelden hebben we gezien dat deze verwijzingen een breed scala aan onderwerpen vertegenwoordigen; zowel verwijzingen naar klassieke als contemporaine auteurs worden door alledrie de lezers genoteerd en zij vullen Livius aan, spreken hem tegen of geven een aanwijzing voor werken waarin verder gedetailleerdere informatie over een bepaald onderwerp kan worden gevonden.

De meeste en meest uitgebreide inhoudelijke aantekeningen vinden we bij Gronovius. Zijn gebruikwijze stemt overeen met zijn interessegebied. In zijn functie als professor aan de Universiteit Leiden houdt hij zich bezig met het onderzoeken van klassieke geschiedenis in het Nieuwe Testament en in de marginalia bij zijn Liviuseditie zien wij hem het omgekeerde doen; christelijke thema's koppelen aan de Romeinse geschiedenis. Voor Gronovius was dit de manier om Livius in de praktijk toe te passen, namelijk in zijn dagelijkse beroepspraktijk.

Cortius en Ernesti lijken deze koppeling naar de praktijk niet meer te maken. Beide bestuderen zij Livius ook uit het oogpunt van hun verschillende academische functies, zoals we in de thema's van hun marginalia terugzien. Cortius in de hoedanigheid van professor Jurisprudentie en Ernesti als professor in de Humaniora. Beiden gaven tijdens hun leven enkele edities van klassieke teksten uit en ook in hun annotaties op Livius is deze filologische houding terug te zien. Hun emendaties beperken zich echter vooral tot gevallen waarbij ze in een andere versie van de tekst een andere lezing aantreffen.

Gronovius verbetert de tekst daarentegen zonder argumenten te geven. In de opdracht die hij op de eerste pagina van zijn editie schrijft, geeft hij aan fouten die door de drukker zijn gemaakt te willen verbeteren. Dit kan zowel met het oog op een nieuwe editie zijn gebeurd, als om voor zichzelf of collega's en vrienden een correcte (of correctere) tekst voorhanden te hebben. Van een nieuwe editie is het niet gekomen, dus het is niet mogelijk uitsluitel te geven over Gronovius' intenties, maar het is duidelijk dat hij belang hechtte aan het gebruik van een juiste editie, die hij daarna in zijn historische onderzoek kon inzetten.

Als antwoord op de vraag naar de gebruikswijzen van Livius in de achttiende eeuw, kunnen we dus concluderen dat, hoewel de tekst nog steeds intensief gelezen werd, de redenen voor het lezen zijn gewijzigd. Burke's overzicht geeft aan dat Livius in de twee voorliggende eeuwen populair was om zijn praktische toepasbaarheid op de gebieden van retoriek, morele lessen, politiek en militaire strategie. Dit beeld wordt bevestigd door het voorbeeld van Gabriel Harvey en de studies van bv. Jardine & Grafton (1990) en Grafton (1999). Deze interesse vinden we bij de drie achttiende eeuwse lezers in het geheel niet meer terug. Dit strookt aan de enerzijds met Burke's constatering dat, wanneer de interesse in onder andere retorica afneemt, de belangstelling in Livius daarmee samenhangt, maar spreekt Burke anderzijds ook tegen. De drie genoemde academici betonen zich namelijk wel degelijk geïnteresseerd in Livius' geschiedwerk, hoewel hun drijfveren andere zijn dan Burke beschrijft. De focus bij het lezen van de tekst ligt op het filologische en, in het geval van Gronovius, historische vlak. Deze bevinding is gerelateerd aan de genoemde verschuiving in de houding tegenover klassieke teksten, die in de Verlichting plaatsvindt.

Uit het bestuderen van de marginalia van drie lezers bij het eerste boek van Livius' *Ab Urbe Condita Libri* is dus op te maken dat de aandacht voor en interesse in Livius in de achttiende eeuw niet is afgenomen, maar een andere weg is ingeslagen dan de eeuwen daarvoor. Livius dient vooral als stof voor filologisch onderzoek en zijn tekst wordt minutieus doorgenomen. Inhoudelijk onderzoek beperkt zich tot specifieke interessegebieden van de lezers en gebeurt in een academische context. Livius heeft zijn tijd als leermeester voor de redenaar, politicus of legeraanvoerder achter zich gelaten.

Bibliografie

Tekstedities

T. Livii Patavini, Romanae Historiae principis, decades tres, cum dimidia, Basel, 1555

T. Livii Patavini Historiarum ab urbe condit libri, qui supersunt, omnes, cum notis integris, Leiden & Amsterdam, 1738

Titi Livii Historiarum quod extat cum perpetuis Car. Sigonii et J.F. Gronovii Notis. Jac. Gronovius probavit, suasque et aliorum Notas adjecit, Amsterdam, 1679

Cary, Ernest & Edward Spelman (edd.) (1937) *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus, Vol. 1*, Cambridge MA

Cary, Ernest & Edward Spelman (edd.) (1939) *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus, Vol. 2*, Cambridge MA

Conway, R.S. & C.F. Walters (edd.) (1914) *Titi Livi Ab Urbe Condita, T. 1: Libri I-V*, Oxford

Foster, B.O. (1961) *Livy, vol. I*, Cambridge MA

Secundaire literatuur

Aa, A.J. van der (ed.) (1855) *Biographisch Woordenboek der Nederlanden bevattende Levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, 2.1: B*, Haarlem

Aa, A.J. van der (ed.) (1858) *Biographisch Woordenboek der Nederlanden bevattende Levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, 4: D*, Haarlem

Bergh, G.C.J.J. van den (1988) *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725): Dutch Legal Scholarship Between Humanism and Enlightenment*, Oxford

Bierma, J.W. (1911) 'Gronovius, Jacob' in Molhuysen, P.C. & P.J. Blok (edd.) *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Deel 1*, Leiden, 986-989

Blair, Ann M. (2010) *Too Much to Know, Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven/London

Briggs, Asa & Peter Burke (2009, 3rd edition) *A social history of the media, from Gutenberg to the Internet*, Cambridge/Malden

Burke, Peter (1966) 'A Survey of the Popularity of Ancient Historians' in *History and Theory*, vol. 5, no. 2, 135-152

Bursian, Konrad (1876) 'Corte, Gottlieb' in *Allgemeine Deutsche Biographie, 4. Band*, Leipzig, 505-506

Celenza, Christopher (2010) 'Humanism' in Anthony Grafton, Glenn W. Most and Salvatore Settis (edd.) *The Classical Tradition*, Cambridge MA/London, 462-467

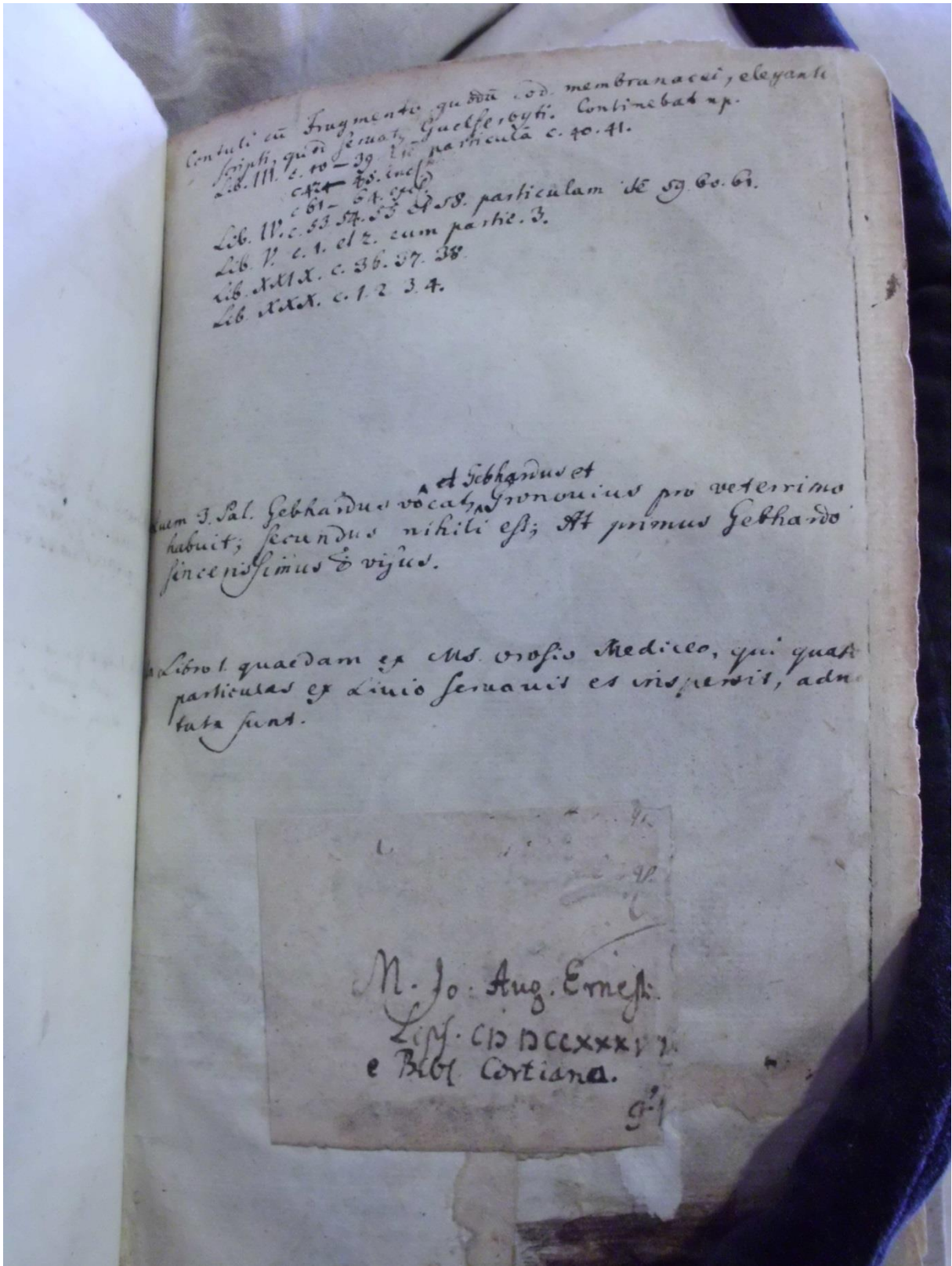
- Chartier, Roger (1994) *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Cambridge
- Eckstein, Friedrich August (1877) 'Ernesti, Johann August' in *Allgemeine Deutsche Biographie*, 6. Band, Leipzig, 235-241
- Eigler, Ulrich (2013) 'Orosius' in Hubert Cancik, Helmuth Schneider & Manfred Landfester (edd.) *Der Neue Pauly*, Brill Online
- Goffart, Walter (2003) *Historical Atlases: The First Three Hundred Years, 1570-1870*, Chicago & London
- Grafton, Anthony (1997) *Commerce with the classics: ancient books and Renaissance readers*, Ann Arbor
- Grafton, Anthony (1999) 'The Humanist as Reader' in Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (edd.) *A History of Reading in the West*, Cambridge, 179-212
- Grafton, Anthony (2010) 'Historiography' in Anthony Grafton, Glenn W. Most and Salvatore Settis (edd.) *The Classical Tradition*, Cambridge MA/London, 441-448
- Haugen, Kristine Louise (2011) *Richard Bentley: Poetry and Enlightenment*, Cambridge MA/London
- Jackson, Heather J. (2001) *Marginalia. Readers writing in books*, New Haven/London
- Jardine, Lisa & Anthony Grafton (1990) "'Studied for action": How Gabriel Harvey read his Livy' in *Past & Present*, no. 129, 30-78
- Luce, T.J. (1977) *Livy, The Composition of His History*, Princeton
- Lunsingh Scheurleer, Th. H. & G.H.M. Posthumus Meyjes (edd.) (1975) *Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning*, Leiden
- Moore-Smith, G.C. (1913) *Gabriel Harvey's Marginalia*, Stratford-upon-Avon
- Schotel, G.D.J. (ed.) (1859) *Biographisch Woordenboek der Nederlanden bevattende Levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, 5: F-G*, Haarlem
- Sherman, William H. (2009) *Used Books, Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia
- Stern, Virginia F. (1979) *Gabriel Harvey. His Life, Marginalia and Library*, Oxford
- Vanhaecke, Filip (2006) *Juste Lipse, Vesta et les vestales (De Vesta et Vestalibus)*, Parijs, Leuven, Dudley MA

Appendix 1: Titelpagina editie 1679

Appendix 2: Schutblad Cortius & Ernesti

Centuli cū Fragmento quoddā id membranacei, elegantē
 scripti, quōd Jernat, Guelferoyti. Continebat ap.
 Lib. III. c. 10-39. In particula c. 10. 41.
 c. 61-84. incl.
 Lib. II. c. 33. 37. 38. 48. particulam de 37. 60. 61.
 Lib. V. c. 1. et 2. cum parte 3.
 Lib. XIII. c. 36. 37. 38.
 Lib. XXIX. c. 1. 2. 3. 4.

et Gebhardus et
 quem J. Pal. Gebhardus vocat, Gronovius pro veterrimo
 habuit; secundus nihil est; At primus Gebhardo
 sincerissimus & vijus.

Librol. quaedam ex ms. Prof. Mediceo, qui quatuor
 particulas ex Linio servavit et insperit, adu-
 tata sunt.

M. Jo. Aug. Ernesti.
 Lex. CIO DCCXXXI
 e Bibl. Cortiana.
 91

Appendix 3: Schutblad Gronovius

Epitomas omnium Livii librorum contuli anno
de h. c. m. mense Octobri, ad M. libram in
charta quadrata ac nitidi literis, hujusmodi
tamen vitis ab librario refertum. Utendum
huic codicem mihi dederat Vir Amplissimus,
Johan Van den Berg, Urbis Lugd. Bat. Cos.
vir prudentia & comitate singulari de
me omnibusq; literar. cultoribus, tum de
civibus suis ~~esse~~ pulcherrime mereri
per omnem vitam solitus. Multa ex
hoc codice in editis epitomis possunt restitui,
multa confirmari, quae ex Guadiano prac-
cipue codice protulit & n. v. l. F. Grono-
vius.

Qui collata nunc est B. P. L. 76 B.

—
Manus Jac. Gronovii

Appendix 4: Gedrukte annotaties

a. Pagina 16, noot 1

Laurentiae uxori]⁸² *Veteres libri*. *Larentiae*. *Item Plutarchus in Romulo*⁸³, [et] *Dionysius lib. 1* Ἰακκῶν Λαρεντίαν. Sigonius.
Laurentiae uxori] Florent. *Larentiae* [et] *Larentiam*. *Sane apud Varronem Ovidiumque lib. 3 Fast. hodie Laurentiam legimus*⁸⁴. *At Dionysius, Plutarchus, in Romulo [et] Q.R. Festus, Gellius, Macrobius, Lactantius Larentiam vocant. praecipua auctoritas tabula Fastorum mense Decembri: E. LAR. NP. Manutius Larentalia vel Larentinalia interpretatur. Sib. Siccama Laralia, quod Varro scribat paucis post Saturnalia diebus festum Laribus diem celebrari, qui Compitalia vocetur. Sed errat, [et] dies ille Laribus sacer diem LAR. praecedit. ille unidecimus est Cal. Januarias, hic decimus. Macrobius: Undecimo autem Calendas feriae sunt Laribus consecratae. Decimo Calendas feriae sunt Jovis, quae appellantur Larentinalia. Consentit, quod apud Ovidium quoque Larentalia habere acceptum geniis Decembrem scribitur.* J.F. Gron.

b. Pagina 19, noot 2

Palatinum Romulus, Remus Aventinum] *Vet[eres] lib[ri] Palatium* [onderstreeping van Cortius] *Romulus. Recte. Nam Palatinum non est perinde atque Aventinum, substantivum nomen, sed adjectivum. Itaque nisi ubi collem addimus, Palatinum dicere non debemus, ut infra: Inter Palatinum Capitolinumque collem. Ex Palatio autem Palatinus, ex Aventino Aventinensis orta nomina sunt. Ita paulo post: Palatium primum, in quo ipse educatus erat, non Palatinum lege.* Sigonius.

'Laurentiae uxori] oude boeken hebben *Larentiae*. Zo ook Plutarchus in *Romulus*, en Dionysius boek 1 Ἰακκῶν Λαρεντίαν. Sigonius.
Laurentiae uxori] Florent. *Larentiae* en *Larentiam*. Toch lezen we bij Varro en Ovidius *Fasti* 3 tegenwoordig *Laurentiam*. Maar Dionysius, Plutarchus in *Romulus* et *Quaestiones Romanae*, Festus, Gellius, Macrobius en Lactantius noemen het *Larentia*. Bijzondere autoriteit heeft de kalender van de maand December: *E. LAR. NP*. Manutius interpreteert dit als *Larentalia* of *Larentinalia*. Sibrandus Siccama interpreteert *Laralia*, omdat Varro schreef dat enige dagen na de Saturnalia de feestdag voor de Laren werd gevierd, die *Compitalia* genoemd werd. Maar hij vergist zich, en deze heilige dag voor de Laren gaat aan de dag *LAR*. vooraf. Deze ene is de elfde dag na de Calendae van januari, de ander de tiende. Macrobius: 'Op de elfde dag na de Calendae is het festival gewijd aan de Laren. Op de tiende dag na de Calendae is het festival van Jupiter, dat *Larentinalia* wordt genoemd.' Dit klopt, omdat ook bij Ovidius wordt geschreven dat de Larentalia voor de beschermgeesten december hebben aangenomen. J.F. Gronovius'

'Palatinum Romulus, Remus Aventinum] Oude boeken hebben *Palatium Romulus*. Dat is correct. Want *Palatinum* is niet, zoals *Aventinus* een substantief, maar een adjectief. En als we dus geen *collem* toevoegen, moeten we geen *Palatinum* zeggen, zoals later: *Inter Palatinum Capitolinumque collem* [1.12.1]. Uit *Palatium* is immers de naam *Palatinus* voortgekomen, uit *Aventinus Aventinensis*. Lees zo dus ook iets later *Palatium primum, in quo ipse educatus erat*, niet *Palatinum*. Sigonius.'

⁸² In de marge voegt Gronovius hier *MS* toe.

⁸³ Plut. Rom. 4.3

⁸⁴ In de marge voegt Gronovius hier *MS* toe.

c. Pagina 77, noot 4

Pleraque in ratibus impacta subliciis] *Utcunque tolere*, ligna in ratibus *pro lignis in rates contextis: sed quae rates subliciae? Jam Aleriensem hoc offendit: itaque fecit sublicium, [et] conjunxit hoc cum sequenti pontem. Sed non fuit ille pons universus ita paratus, ut sublicium dici posset. Scribendum existimo: [et] pleraque ratibus impacta sublicisque cum haerent, pontem succendunt.*⁸⁵ *Intellige rates sublicasque ipsius pontis, qui, ut adsolet, parte aliqua adactis in flumen sublicis, parte contextis ratibus constabat, ad quas utrasque ardentia illa ligna secundo amne missa, impacta haesere. Lib. 23. Quia muro satu per se alto subjectus validis sublicis pro solo usus erat. J.F. Gron.*

d. Pagina 86, noot 1

Cornices, tibicinesque] *Vet[eres] lib[ri]* Tubicinesque: *Egregrie. Dionysius enim ubi hac de re agit, vertit, σαλπικτάς. Sigonius.*

e. Pagina 86, noot 2

In tres centurias distributi] *Malim, in duas, ut scribit Dionysius, ut centuriae omnes sint CXCIII numero impari, ut concipit Dionysius, non CXCIV. Idem.*

f. Pagina 12, noot 1

Rem tam veterem pro certo] *Lege: pro certa adfirmet. Sic lib. 39 Dum pro se quisque, nisi ipse oculis suis credidisset, vix pro comperta tantam rem habiturus videretur. J.F. Gron.*

g. Pagina 67, noot 2

Filum lanae] *MSS. & principes ed[itiones] filo lanae velamen est. Nec video cur mutare debeam. Juvenalis, Tyrio stlalaria purpura filo [7.134] Nisi forte distinguendum: capite velato filo (lanae velamen est) Lib. 24. Pileati aut lana alba velatis capitibus volones epulati sunt. Tibullus lib. 1. eleg. 5. Ipse ego velatus filo, tunicisque solutis. Festus, Flamen Dialis dictus, quod assidue veletur filo. Hoc verius. J.F. Gron.*

Pleraque in ratibus impacta subliciis] Hoe dan ook moet je *ligna in ratibus* ondersteunen in plaats van *ligna in rates contextis*: maar welke door palen ondersteunde vloten? Aleriens nam hier al aanstoot aan: hij veranderde het daarom in *sublicium* en verbond het met het volgende *pontem*. Maar het was niet die normale brug die zo gereed was, zodat hij ondersteund moest worden genoemd. Ik denk dat er moet worden geschreven: *et pleraque* etc. Interpreteer dat de vloten en palen van deze brug, die, zoals gewoon is, nadat de palen voor een bepaald deel in de rivier zijn gezet, en het andere deel met de vloten is bedekt, bleef staan, naar welke beide dit brandende hout door de wind werd gestuurd, geraakt bleven staan. Boek 23: *Quia muro* etc. J.F. Gronovius

Cornices, tibicinesque] De oude boeken hebben *Tubinesque*: Dat klopt. Dionysius vertaalt immers wanneer hij deze zaak bespreekt *σαλπικτάς* (trompetters). Sigonius

In tres centurias distributi] Ik zou liever kiezen *in duas*, zoals Dionysius schrijft, zodat het totale aantal *centuriae* 193 is, een oneven nummer, zoals Dionysius zegt, en niet 194. Idem [Sigonius]

Rem tam veterem pro certo] Lees: *pro certa adfirmet*. Zo ook in boek 39: *Dum pro* etc. J.F. Gronovius

Filum lanae] Manuscripten en eerste edities hebben *filo lanae velamen est*. Maar ik zie niet waarom ik het zou moeten veranderen. Juvenalis: *Tyrio stlalaria purpura filo* Behalve als er misschien onderscheid moet worden gemaakt: *capite velato* etc.⁸⁶ Boek 24: *Pileati aut* etc. Tibullus 1.5: *Ipse ego* etc. Festus: *Flamen Dialis* etc. Dit is waarschijnlijker. J.F. Gronovius

⁸⁵ Bij deze mogelijkheid schrijft Ernesti zijn opmerking *probat Drakenborchius* etc.

⁸⁶ In de tekst zelf is deze zin als volgt geïnterpungeert: *capite velato (filo lanae velamen est)*

h. Pagina 231, noot 1

Inde dimissum in campos vastavere] *Muta distinctionem [et] scribe: Lucretium (...) inde demissum in campos...* J.F. Gron.

Inde dimissum in campos vastavere] Verander het onderscheid en schrijf: *Lucretium* etc. J.F. Gronovius

i. Pagina 269, noot 3

Dimissa in discrimen] *Scribe: Demissa in discrimen dignitas. ...* J.F. Gron.

Dimissa in discrimen] Schrijf: *Demissa in* etc. J.F. Gronovius

j. Pagina 360, noot 1

Nec ante in c[ampos] digressi sunt] Degressi: *loquitur enim de descensu ex collibus in campos, ut [et] ante dixi, [et] post dicam. nam saepius hoc mendum est apud Livium.* Sigonius

Nec ante in campos digressi sunt] *Degressi:* hij spreekt immers over de afdaling van de heuvel naar het veld, zoals ik ook eerder het gezegd en later nog zal zeggen. Want deze fout is vaker gemaakt bij Livius. Sigonius

k. Pagina 110, noot 3

Aperiretur tempore suo] *MSS. fere operiretur.* (...) J.F. Gron.

Aperiretur tempore suo] De manuscripten hebben *operiretur.* (vele voorbeelden volgen) J.F. Gronovius

l. Pagina 89, noot 3

In campo Martio] *Delendum videtur tò Martio, neque enim adhuc ea tempestate † Marti consecratus fuerat.* Tan. Faber.

In campo Martio] Het schijnt dat *Martio* verwijderd moet worden, het was immers op dit moment nog niet aan Mars gewijd. Tanquil Faber

m. Pagina 73-74, noot 2

L. Tarquinius Priscum edidere nomen] *Puto vocem, Priscum, inducendam esse, neque enim Prisci cognomen tulit, nisi postquam L. Tarquinius Superbus florere coepit. Nam (ut ait Dionysius) Priscus est appellatus, quia major natu est, quam Superbus. Non est autem verisimile ab ipso L. Tarquinio, Prisci cognomen editum esse, verum multis post annis florente jam Superbo illud vulgo invenisse. comprobatur hanc meam conjecturam, quod in veteribus libris luxatae hae voces sunt, L. Tarquinius edidere Priscum, ut glossema alicujus esse videatur in verba auctoris ex margine libri, ut sit, temere à librario translatum.* Sigonius.

L. Tarquinius Priscum edidere nomen] Ik meen dat de naam, *Priscus*, doorgestreept moet worden, omdat hij immers niet de naam van Priscus droeg, voordat L. Tarquinius Superbus begon te bloeien. Want (zo zegt Dionysius) hij wordt Priscus genoemd omdat hij eerder geboren is dan Superbus. Het is echter niet waarschijnlijk dat hij van deze L. Tarquinius de naam Priscus gekregen heeft, maar dat deze, nadat Superbus al vele jaren bloeide, door het volk is bedacht. Dat bevestigt mijn veronderstelling, dat in de oude boeken deze namen verplaatst zijn, zodat *L. Tarquinius edidere Priscum* een glosse van iemand schijnt te zijn uit de marge van het boek, waar het zou moeten zijn, toevallig door een kopiïst verplaatst is tussen de woorden van de auteur. Sigonius.